

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin magistratura
mərkəzinin magistrantı Sadıqov İlqar Misrəddin oğlunun

“İqtisadi nəzəriyyədə və praktikada mülkiyyət”

mövzusunda

yazmış olduğu magistr dissertasiyası

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Mülkiyyət münasibətləri hər bir halda cəmiyyət həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Yəni, hər bir fərd mülkiyyətin mövcud sistemdəki formasından asılı olaraq özünün yaşayışını şəkilləndirməkdədir.

Mülkiyyətin əsas məğzini mənimsəmə təşkil edir. Mənimsəmə və özgəninkiləşdirmənin tam forması olan mülkiyyətdən sahibliyi, istifadə etməni və sərəncam verməni fərqləndirmək lazımdır.

Mülkiyyət bir tamdır, onun elementləri (tamın hissələri) isə sahiblik, istifadə etmə və sərəncam vermədir. Elementlər arasında əlaqə bu cürdür: sərəncam vermə istifadə etmə ilə, istifadə etmə sahibliklə, sahiblik isə mülkiyyətin formaları ilə müəyyən edilir.

Riyazi iqtisadiyyatda istehlak məsələsinin tədqiqi xüsusi mülkiyyət iqtisadiyyatının öyrənilməsi məsələsinə gətirilir. Bu məsələnin tədqiqinə bir çox monoqrafiya həsr olunmuşdur. Hazırda da bu məsələ geniş tədqiq olunur. Bu məsələnin tədqiqi vacib olduğundan bu sahədə məşğul olan bir neçə tədqiqatçı Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. Bununla belə, riyaziyyatın hazırkı inkişafı bu məsələnin ümumi halda tədqiqinə imkan vermir.

Tarix boyu iqtisadi sistemlər müxtəlif olmuş, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etmişdir. Hər bir iqtisadi sistemə xas olan mülkiyyət tipi fəaliyyət göstərən və müasir dövrdə də belədir. İstehsal vasitələri, sərvət üzərində mülkiyyət tipləri, formaları, bunlarla bağlı münasibətlər iqtisadi sistemin mahiyyətini müəyyən edən amildir. Mülkiyyətin yaranmasının və təkmilləşdirilməsinin araşdırılması göstərir ki, cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət iqtisadi sistemin əsasını təşkil edir. Bütün cəmiyyətlərdə insanların həyat tərzini mülkiyyətlə bağlı olduğundan mülkiyyətin tədqiqi məsələsi aktualdır.

Mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsində ən optimal variantının axtarılması, mülkiyyətin ədalətli bölüşdürülməsi, bu zamanı qarşıya çıxan ziddiyyətlər və s. kimi məsələlər hələ də öz aktuallığını qorumaqdadır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Müxtəlif iqtisadi məktəblər mülkiyyəti və onun mahiyyətini müxtəlif şəkildə müəyyənləşdirirlər. Tədqiqatın məqsədi mülkiyyəti və onun mahiyyətini müqayisəli şəkildə öyrənməkdən ibarətdir. Mülkiyyət elə anlayışlara aiddir ki, onun ətrafında uzun əsrlər boyu insanların düşüncələri qarşı-qarşıya gəlmişdir. Lakin, təkcə nəzəri tərəflə iş bitmir. Mülkiyyət münasibətlərinin dəyişdirilməsi, bu sahədə yeni münasibətlərin bərqərar olunması məsələsi işin necə həyata keçirilməsi məsələsi ilə birbaşa bağlıdır. Bütün dünyada gedən iqtisadi fikir və ideologiya mübarizəsi də bu sahəyə təsirsiz ötüşmür. Bu mübarizələr bəzən müvəffəqiyyətli, bəzən də çox uğursuz nəticələrə səbəb olmuşdur. Elə bu nəticələrlə cəmiyyət, öz inkişafının yeni, daha yüksək pilləsinə qalxmışdır. Tədqiqatın vəzifəsi müasir mülkiyyət münasibətlərini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. İşin tədqiqində iqtisadi nəzəriyyəyə aid dərslik və monoqrafiyalardan elmi məqalələrdən və internet materiallarından istifadə olunmuşdur.

Mülkiyyət münasibətləri insanlar arasında meydana çıxan bütün münasibətlərin əsasını təşkil edir. Mülkiyyət münasibətləri iqtisadi və mülki hüquqa aid ədəbiyyatlarda kifayət qədər geniş öyrənilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri metodoloji əsasları. Baxılan magistr işinin tədqiqində klassik və neoklassik iqtisadi nəzəriyyələrdən, mülkiyyət nəzəriyyələrindən, iqtisadi və hüquqi kateqoriyalara aid tədqiqatlardan istifadə olunur. İşdə klassik nəzəriyyədən, neoklassik nəzəriyyədən, mülkiyyət nəzəriyyəsindən müqayisəli şəkildə istifadə olunur. Magistr işində baxılan xüsusi mülkiyyət iqtisadiyyatının riyazi modeli neoklassik nəzəriyyəyə əsaslanır. Bu nəzəriyyədə istehlak istehsalı müəyyənləşdirir. İqtisadi kateqoriya kimi mülkiyyət münasibətlərinin məzmunu problemləri iqtisadi nəzəriyyənin çox aktual metodoloji problemi hesab edilir.

Tədqiqatın predmeti. Mövzuda mülkiyyətin yaranması və təkmilləşdirilməsi

araşdırılır. Mülkiyyətin formaları öyrənilir. Mülkiyyətin formalarını bir-birindən fərqləndirməyin və müəyyənləşdirməyin həm elmi, həm də praktik əhəmiyyəti vardır.

Tədqiqatda əsas elmi yeniliklər. İşdə müasir iqtisadiyyatda mülkiyyətin növ və formaları öyrənilir. İşdə həmçinin xüsusi mülkiyyət iqtisadiyyatının riyazi modelinə baxılır. Bu məsələyə, hazırda çox tədqiq olunan hamar olmayan analizi tətbiq etməklə səmərəlilik funksiyasının qabarıqlığı ilə bağlı şərtləri atmaq olur. Baxılan modeldə səmərəlilik funksiyasının qabarıqlığı, istifadə olunan riyazi aparatla əlaqəlidir. Qabarıqlıq anlayışına iqtisadi məna vermək olsada adətən bu şərt riyaziyyatın inkişafı ilə bağlıdır. Hamar olmayan analiz riyaziyyatın müasir sahəsidir və hazırda çox tədqiq olunur. Tədqiq olunan riyazi modellərdən fərqli olaraq baxılan modeldə səmərəlilik funksiyasının qabarıqlığı şərtindən istifadə olunmur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat əsasən nəzəri xarakter kəsb etsə də işdə baxılan riyazi model istehlak məsələlərinə tətbiq oluna bilər.

Mülkiyyətin elementar izahından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, o, insanın əşyaya münasibəti deməkdir. Lakin bu mülkiyyətin məzmununun açılmasında kifayət edici deyildir. Belə ki, mülkiyyətçi öz əşyası ilə bağlı digər, kənar şəxslərlə də münasibətdə olur. Buna görə də mülkiyyət təkcə insanın əşyaya münasibətində deyil, həmin əşya barəsində insanlar arasındakı münasibətlərdə özünü göstərir.

Tarixən meydana gələn hər bir mülkiyyət formasının obyektı ilə yanaşı, subyektı də vardır. Mülkiyyətin subyektı dedikdə hər şeydən əvvəl, investisiya əmtəələrinə kimlərin (siniflərin, sosial qrupların, ayrı-ayrı şəxslərin və i.a.) sahib olmaları nəzərdə tutulur. Mülkiyyət hüququnun subyektləri dövlət, yerli dövlət hakimiyyəti orqanları, müəssisələr (kooperativlər, səhmdar cəmiyyətləri, təsərrüfat ortaqlıqları və assosiasiyaları, icarə müəssisələri və i.a.) ictimai birliklər və dini təşkilatlar, vətəndaşlardır.

Dissertasiya işi girişdən, 3 fəsil və 8 paraqraftan, nəticə bölməsi və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın birinci fəslində müasir dövüdə mülkiyyətin nəzəri metodoloji konsepsiyası verilmiş və onun formalarına aid məsələlər öyrənilmişdir. Mülkiyyətin növləri geniş şəkildə izah edilmiş və intellektual mülkiyyətin əsas cəhətləri göstərilmişdir.

İkinci fəsildə mülkiyyət münasibətlərinin təşkili və tənzimlənməsinin təhlili aparılmışdır. Mülkiyyət hüququ nəzəriyyəsi və mülkiyyət münasibətlərinin təkmilləş-dirilməsinin zəruriliyi izah edilmişdir.

Üçüncü fəsildə Azərbaycanda mülkiyyət münasibətləri və xüsusi mülkiyyət iqtisadiyyatının riyazi modeli öyrənilmişdir.

I FƏSİL. MÜASİR DÖVÜRDƏ MÜLKİYYƏTİN NƏZƏRİ KONSEPSİYASI, FORMALARI VƏ ONUN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

1.1.Bazar iqtisadiyyatı sistemində mülkiyyət anlayışı

Mülkiyyət - ictimai münasibətdir. Əgər özgə şəxslərdə mülkiyyətçinin əşyasına «özgəninki» münasibəti olmasaydı, mülkiyyətçinin də həmin əşyaya «özününkü» münasibəti olmazdı. İctimai münasibət kimi mülkiyyətin məzmunu mülkiyyətçinin maddi nemətlərin istehsalı, bölgüsü, dəyişməsi və istifadə edilməsi prosesində digər şəxslərlə çıxış etməsi labüd olan əlaqə və münasibətlərdə açılır.

Mülkiyyət maddi və iradəvi məzmunu malik olan ictimai münasibətdir və əmlak münasibətlərində başlıca yer tutur. Lakin bu, mülkiyyətin xarakteri üçün kifayət hesab oluna bilməz. Bunun üçün mülkiyyətçinin ona mənsub əmlaka hər hansı bir konkret formada ifadə oluna bilən iradəvi aktını göstərməsi lazımdır. Mülkiyyətçi öz əmlakıyla bağlı istənilən münasibətə girə bilər, bir şərtlə ki, bu qanunvericiliklə qadağan edilməsin və yaxud mülkiyyətin sosial təbiətinə zidd olmasın. Mülkiyyətçinin iradəsi ona mənsub əmlaka sahiblik, istifadə və sərəncamda ifadə olunur. Mülkiyyətçinin əşyaya (əmlaka) münasibətdə konkret aktı, nəticə etibarilə bunlarla məhdudlaşır (bax [41]).

İqtisadi amillər istehsal prosesinin həyata keçirilməsinin əsası olduğuna görə tarixi inkişafın bütün mərhələlərində iqtisadi münasibətlər sistemində investisiya əmtəələri üzərində mülkiyyət münasibətləri başlıca yer tutur. Əmək prosesini həyata keçirən işçi qüvvəsinin investisiya əmtəələri ilə birləşməsinin, müxtəlif sosial qruplar arasında meydana çıxan qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri mülkiyyət münasibətlərindən asılıdır. İnvestisiya əmtəələri üzərində mülkiyyət münasibətləri iqtisadi münasibətlərin xüsusi hissəsi olmaqla, həm də bütün digər iqtisadi münasibətlərin mahiyyətini, xarakterini və inkişafını müəyyən edir. Buradan aydın

olur ki, mülkiyyət münasibətlərini bütün iqtisadi münasibətlərdən fərqləndirmək lazımdır (bax [25]).

Eyni bir mülkiyyət obyektini müxtəlif vaxtlarda müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinin daşıyıcısı ola bilər. Məsələn, feodalizmin çərçivələri daxilində meydana gəlib formalaşmış sənətkarlıq emalatxanaları burjuva inqilabının qələbəindən sonra kapitalist mülkiyyətinin, kapitalizmin daxilində meydana gəlib formalaşmış fabrik və zavodlar isə 1917-ci ildə Oktyabr inqilabının qələbəindən sonra sosialist mülkiyyətinin obyektinə çevrilmişlər.

Sahiblik dedikdə, mülkiyyətçinin əmlak (əşya) üzərində faktiki sahibliyi, yəni təsərrüfat ağılığı başa düşülür. Sahiblikdə mülkiyyətçilik münasibətlərinin tarazlığı, əmlakın fərdə və kollektivə bağlılığı əks olunur. Əmlakdan onun faydalı təbii xassələrinin hasil edilməsi, habelə ondan fayda götürülməsi istifadə adlanır. İstifadədən fayda - gəlir, artım, bəhər, törəmə şəklində və başqa formalarda ola bilər. Sərəncam dedikdə isə mülkiyyətçi tərəfindən əmlakın hüquqi müqəddəratının təyin edilməsi başa düşülür. Bu, əmlakın özgəninkiləşdirilməsi, kirayə verilməsi, girov qoyulması və s. üsullarla ola bilər. Əmlakdan istifadə edilməsi və onun üzərində sərəncam verilməsində, artıq mülkiyyət münasibətlərinin dinamikası ifadə olunur.

İqtisadi kateqoriya kimi mülkiyyət, bütün tarixi dövrlərdə mövcud olmuşdur. Əlbəttə, insanların hələ təbiətdən ayrılmadığı, öz ehtiyaclarını sadə vasitələrlə ödədiyi bəşər cəmiyyətinin ilk başlanğıc mərhələsi istisna olunur. Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif dövrlərində əmlak münasibətləri də müxtəlif olmuşdur. İctimai formasiyalara uyğun olaraq mülkiyyətin müxtəlif tipləri-ibtidai icma, quldarlıq, feodal-təhkimçi və kapitalist tiplərini bir-birindən ayırmaq olar. Yaxın keçmişə qədər mülkiyyətin bir tipi kimi sosialist mülkiyyəti də kifayət qədər əsaslar olmadan qeyd edilirdi. Sosializm birliyinə daxil olan dünyanın heç bir ölkəsində sosializm əslində qurula bilmədi. Bilavasitə istehsalçılar istismara məruz qalır, istehsal vasitələrinin istehsalçılara verilməsi həqiqətdə baş vermirdi.

İstər iqtisad, istərsə də hüquq elmi müxtəlif münasibətlərin olmasına baxmayaraq mülkiyyətə xüsusi və həm də dəyişkən bir iqtisadi kateqoriya kimi baxır.

Beləliklə, iqtisadi mənada mülkiyyət dedikdə, maddi nemətlərin və ən əvvəl istehsal vasitələrinin mənimsənilməsi və onlar üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam verməklə əlaqədar olaraq insanlar arasında tarixən müəyyən edilmiş iqtisadi münasibətlər başa düşülür. Bu münasibətlər hüquqla mühafizə edildikdə mülkiyyət hüququna çevrilir. Mülkiyyət hüququ öz normaları vasitəsilə mülkiyyəti, yəni iqtisadi münasibətləri möhkəmləndirir və mühafizə edir.

Mülkiyyət çox zəngin ictimai-iqtisadi və sosial-siyasi məzmunu malikdir. Mülkiyyət dövlətin, şəxsin, qrupun, kollektivin və bütünlüklə cəmiyyətin həyat məsələsidir.

İqtisad nəzəriyyəsinə uyğun olaraq mülkiyyət probleminin üç cəhətini göstərməliyik:

Birincisi, mülkiyyət həmişə hər hansı məzmunu malikdir, İkinci, mülkiyyət həmişə müəyyən ictimai formanın köməyi ilə daxilən reallaşdırılır, yəni əşya barəsində insanlar arasında ictimai münasibət forması əmələ gəlir, nəhayət üçüncüsü, bu münasibətlərin məzmunu insanların təbiət predmetidir. Deməli, mülkiyyətə təbiət predmetlərinin, maddi nemətlərin, istehsal vasitələrinin mənimsənilməsi ilə əlaqədar olaraq və bunların əsasında meydana gələn insanların ictimai münasibəti kimi baxılmalıdır. Bu mənimsəmə ictimai təkrar istehsalın hər bir mərhələsində - istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak mərhələlərinin hər birində həyata keçirilir. Qısa desək, mülkiyyət cəmiyyətin müəyyən tarixi inkişaf mərhələsində fərdlər tərəfindən maddi nemətlərin, ən əvvəl istehsal vasitələrinin mənimsənilməsi və bu əsasda insanlar arasında baş verən mülkiyyət və ya istehsal münasibətlərindən ibarətdir. O, əmlaka sahib olmağı, istifadətməni və sərəncamverməni birlikdə ifadə edən iqtisadi kateqoriyadır, münasibətdir.

Qərb iqtisadçılarının çoxu mülkiyyətə insanın əşyaya münasibəti kimi baxırlar, yəni mülkiyyətçi real olaraq öz mülkiyyətinə sərəncamvermə və istədiyi kimi istifadə hüququna malikdir (bax [14]).

Daşınmaz əşyalara aid edilə bilməyən bütün əşyalar daşınar sayılır. Daşınar əşyaların hüquqi vəziyyəti qiymətli kağızlara və qeyri - əmlak subyektiv hüquqlara, o cümlədən patentlərə, əmtəə nişanlarına və müəlliflik hüquqlarına da şamil edilir.

Əşyalar bölünər və bölünməz ola bilər. Təyinatı dəyişdirilmədən bölünə bilməyən və ya qanunun göstərişinə görə bölünməli olmayan əşyalar bölünməz əşyalardır.

Başqa əşyalardan yalnız özlərinə xas əlamətlərə görə ayrılmış fərdi müəyyən əşyalar əvəzedilməz əşyalar sayılır. Növ əlamətlərinə görə fərqlənən, dövriyyədə adətən say, ölçü və ya çəki ilə müəyyənləşdirilən daşınar əşyalar əvəzedilən əşyalar sayılır.

Təyinat istehlak olunmaqdan və ya özgəninkiləşdirilməkdən ibarət olan daşınar əşyalar istehlak edilən əşyalardır.

Əgər müxtəlif növlü əşyalar ümumi təyinatı üzrə istifadə edilməsini nəzərdə tutan vahid tam yaradılsa, bir əmlak (mürəkkəb əmlak) sayılırlar. Müəkkəb əmlak barəsində bağlanmış əqdin qüvvəsi əgər müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onun bütün tərkib hissələrinə şamil edilir.

Adi anlamda əşyanın tərkibinə daxil olan və dağıdılmadan, zədələnmədən və ya dəyişdirilmədən ondan ayrıla bilməyən hər şey əşyanın tərkib hissəsidir. əşyanın mülkiyyətçisi onun bütün tərkib hissələrinin mülkiyyətçisidir.

Ümumi anlamda və ya əsas əşya mülkiyyətçisinin aydın iradəsinə əsasən təsərrüfatın daimi aparılması, əsas əşyanın istifadəsi və ya saxlanması üçün nəzərdə tutulan və ona uyğunlaşdırılan daşınar əşyalar əşyanın ləvazimatıdır. əgər əşya ləvazimatdırsa, onun bu keyfiyyəti əsas əşyadan müəqqəti ayrıldığı halda da saxlanılır. Əgər ayrı razılaşma yoxdursa, əşyaya sahiblik onun ləvazimatına da şamil edilir.

Əşyanın verdiyi gəlir, artım və (və ya) üstünlük əşyanın bəhəridir. Ayrılanadək bəhər əşyanın tərkib hissəsidir. əşyanın mülkiyyətçisi kimdirsə, əşyanın təbii bəhəri də onun mülkiyyətindədir.

Əşyalar dövriyyədən çıxarılmayıbsa və ya onların dövriyyəsi məhdudlaşdırılmayıbsa, universal hüquq varisliyi qaydasında (vərəsəlik, hüquqi şəxsin yenidən təşkili) və ya başqa üsulla əşyalar sərbəst surətdə özgəninkiləşdirilə və ya bir şəxsdən başqasına keçə bilər.

Mülki dövriyyədə olmasına yol verilməyən əşyalar (mülki dövriyyədən çıxarılmış əşyalar) qanunvericilikdə birbaşa göstərilir.

Mülki dövriyyənin yalnız müəyyən iştirakçılarına mənsub ola bilən və ya dövriyyədə olmasına xüsusi icazə əsasında yol verilən əşyalar (mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyalar) qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada təyin edilir.

Başqa şəxslərə verilə bilən və ya sahibinə maddi fayda və ya başqa şəxslərdən nəyi isə tələb etmək hüququ vermək üçün nəzərdə tələblər və hüquqlar qeyri - maddi əmlak nemətləridir. AR - nın Konstitusiyası müəyyən edir ki, mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən müdafiə olunur(bax [3]).

Mülkiyyətdən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, cəmiyyətin və dövlətin mənafehləri, şəxsiyyətin ləyaqəti əleyhinə istifadə edilə bilməz.

1.2. Tarixi inkişaf kontekstində mülkiyyətə dair təməl yanaşmalar və onun növləri

Tarixdə mülkiyyətin əsas etibarilə iki tipi – ümumi və xüsusi məlumdur. Kapitalizmə qədər minilliklər ərzində kənd təsərrüfatı hakim sahə, onun maddi şərti-torpaq isə başlıca iqtisadi ehtiyat olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, o, dövrdə torpaq üzərində ümumi mülkiyyət münasibətləri cəmiyyətin həyatında əsas rol oynamışdır.

Lakin mülkiyyətin formaları əbədi deyildir, tarixən dəyişir və bu, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı, əmək bölgüsünün dərinləşməsi və əmlak bərabərsizliyinin artması prosesində onların nəticəsi kimi xüsusi mülkiyyət meydana gəlib formalaşmış və inkişaf etmişdir.

Xüsusi mülkiyyətin ilk forması quldarlıq mülkiyyətidir. Bunun əsasını qul əməyinin nəticələrinin mənimsənilməsi təşkil edir. Orta əsrlərdə isə hakim mülkiyyət forması feodal mülkiyyəti olmuşdur. Bu mülkiyyətin əsasını şəxsi azadlıqdan məhrum olan asılı təhkimli kəndlilərin istismarı təşkil etmişdir.

İstehsalçıların torpağa bağlılığı ilə əlaqədar olmayan mülkiyyət münasibətləri də feodalizmin çərçivələri daxilində əmələ gəlmişdir. Kəndlilərin xırda xüsusi mülkiyyəti ilə yanaşı, torpaq mülkiyyətindən ayrılmış və feodal asılılığından azad olan, satış üçün məhsul hazırlayan şəhər sənətkarlarının mülkiyyəti də olmuşdur. Sənətkarların xüsusi mülkiyyəti əmtəə istehsalı və mübadiləsi ilə əlaqədardır və buna görə də onun subyektləri əmtəə istehsalçılarıdır.

Əmtəə istehsalının inkişafı və bununla əlaqədar olaraq ilkin kapital yığılımı nəticəsində meydana gəlmiş kapitalist mülkiyyəti özünün iqtisadi məzmununa görə mülkiyyətin əvvəlki formalarından əsaslı surətdə fərqlənir.

Hər bir iqtisadi sistemdə əsas, aparıcı mülkiyyət forması vardır. Hər bir mülkiyyət formasına əsaslanan təsərrüfat formaları da yaranır və fəaliyyət göstərir.

Müasir dövrdə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində mülkiyyətin geniş yayılmış formaları aşağıdakılardır:

1) Xüsusi mülkiyyət forması – bunun əsasında xüsusi sahibkarlıq təsərrüfatları yaranır. Yaradılmış müəssisələr kiçik, orta, iri ola bilər. Bu təsərrüfatlarda muzzdlu əməkdən istifadə olunur. Məqsəd mənfəət əldə etməkdir.

Özəlləşdirmə prosesində dövlət mülkiyyətinin obyektlərinin çox hissəsi özəl mülkiyyətə verilir. Azad sahibkarlıq fəaliyyəti və sərbəst bazar iqtisadiyyatı əsasən xüsusi mülkiyyətlə bağlıdır.

Mülkiyyətin əsas formalarından biri olan xüsusi mülkiyyətin özünün müxtəlif təzahür formaları da mövcuddur. Muzzdlu əməyin tətbiqinə əsaslanan

xüsusi mülkiyyət, öz əməyinə, ailə əməyinə əsaslanan xüsusi mülkiyyət və.s Şəxsi və fərdi mülkiyyətlər də xüsusi mülkiyyətin törəmə formalarıdır.

2) Ayrı-ayrı kapitalistsahibkarlara məxsus olan investisiya əmtəələri üzərində fərdi mülkiyyət. Bu mülkiyyətin sahibləri əsasən xırda əmtəə istehsalçılarıdır və istehsal şəxsi əməyə əsaslanır (sənətkarlar, xırda kəndli təsərrüfatları, xırda xidmət obyektləri);

Fərdi təsərrüfatçılıq öz müxtəlif formaları ilə iqtisadiyyatda mühim rol oynayır. Bu formalardan biri də xırda istehsal sahibkarlığıdır ki, bu da xırda əmtəə istehsalı ilə səciyyələnən mülkiyyət forması xarakteri alır. Bunlar öz fərdi mülkiyyətlərindən istifadə edərək həyatı əmtəə istehsalı, sənətkarlıq, xidmət işləri görməklə məşğul olurlar.

Göründüyü kimi fərdi mülkiyyət xüsusi mülkiyyətin çox mühüm qollarından biridir. Bu mülkiyyətin bütün obyektlərinin sahibliyi, istifadəsi, sərəncamlığı yalnız həmin fərdi şəxsə mənsubdur. Bu mülkiyyət formasına aid olan təsərrüfatlar hüquqi şəxs deyil, fiziki şəxs kimi fəaliyyət göstərir.

3) Şəxsi mülkiyyət - ailənin şəxsi ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edən nə varsa hamısını əhatə edir.

4) Kooperativ mülkiyyət forması. Bir qrup kapitalistsahibkara məxsus olan investisiya əmtəələri üzərində qrup (korporativ) mülkiyyəti. Bunlara səhmdar cəmiyyətləri və korporasiyaların mülkiyyəti daxildir. Kooperativlər müəyyən təsərrüfat növü olmaqla ona daxil olan üzvlərin könüllü qoyduqları vəsait hesabına təşkil olunur. Kooperativ əvvəlcədən təsdiq edilmiş nizamnaməyə uyğun idarə olunur, gəlir ədalətli bölüşdürülür. Kooperativ hüquqi şəxsdir.

5) İqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsində istehsal ehtiyatlarının həlledici hissəsini öz əlində cəmləşdirən iri kapitalist-sahibkar birliklərinin inhisar mülkiyyəti;

6) Əmək kollektivlərinin mülkiyyəti. Müəyyən bir müəssisənin bütün əmlakı orada işləyənlərin sahibliyində olur, kollektiv bu əmlaka sərəncam verir, onu istifadə edir. Müəssisə əmtəə istehsalçısı olur və hüquqi şəxsdir.

Kollektivin üzvləri idarə işlərində iştirak edir, gəliri müəyyən etdikləri qaydaya uyğun bölürlər, hərə öz payını alır.

7) Səhmdar cəmiyyəti mülkiyyət forması. Bu mülkiyyətə səhmlərin satılması yolu ilə yaradılmış müəssisələrin mülkiyyəti daxildir. Səhmin sahibi cəmiyyətin əldə etdiyi mənfəətin bölgüsü nəticəsində dividend (gəlir) əldə edir. Cəmiyyətin işini ümumi yığıncağın seçdiyi idarə heyəti tənzimləyir.

8) Bələdiyyə mülkiyyət forması. Burada söhbət yerli özünüidarə orqanı olan bələdiyyələrin sərəncamında olan mülkiyyətdən gedir. Bələdiyyə mülkiyyəti əsasında müəyyən təsərrüfatlar yaradılır.

Azərbaycan Respublikasında “mülkiyyət haqqında” qanunun 11-ci maddəsində yazılır ki, bələdiyyə mülkiyyətində yerli dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının əmlakı, yerli büdcənin və büdcədən kənar fondların vəsaiti, özəlləşdirilməmiş mənzil fondu, mənzil fondu evlərindəki qeyri-yaşayış otaqları, mühəndis infrastrukturu obyektləri və.s ola bilər. Həmçinin kənd təsərrüfatı, ticarət, məişət, tikinti müəssisələri, digər özəlləşdirilməmiş müəssisələr, əmlak kompleksləri, xalq təhsili, mədəniyyət və inzibati ərazi qurumlarının iqtisadi və sosial inkişaf üçün lazım olan başqa əmlak bələdiyyə mülkiyyətində ola bilər (bax [3]).

9) Dövlət mülkiyyəti. Bu bilavasitə dövlətə məxsusdur və onun əsasında dövlət təsərrüfatları yaradılır. Yaradılmış müəssisələr dövlətin təyin etdiyi rəhbərlər tərəfindən idarə olunur. Əldə olunmuş mənfəət dövlət büdcəsinə daxil olur (bax [13]).

Hər bir dövlətin öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün müəyyən əmlak və istehsal növlərinə malik olması zəruridir. Bunlara dəmir yolları, rabitə, müdafiə kompleksləri, dövlət idarələrinin əmlakı daxildir.

Hazırda elmi-texniki inqilab şəraitində dövlət mülkiyyətinin iqtisadi əhəmiyyəti artsa da o, aparıcı mövqeyə malik deyildir. Bunu inkişaf etmiş kapitalist ölkələri üzrə statistik məlumatlardan da aydın görmək olar. Belə ki, keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarında ABŞ-da milli gəlirdə dövlət bölməsinin

xüsusi çəkisi təqribən 2-3% olmuşdur. Qərbi Avropa ölkələrində isə vəziyyət tamamilə başqa cürdür, daha doğrusu dövlət bölməsinin xüsusi çəkisi bir qədər yüksəkdir. Məsələn, Avstriyada bütün istehsal güclərinin 37%-i, AFR-də milli sərvətin 21%-i, ümumi məhsulun Fransada 20%-i, İsveçdə 14%-i, İtaliyada 12%-i dövlət bölməsinin payına düşür. Buradan aydın olur ki, adları çəkilən ölkələrin heç birində dövlət bölməsi üstünlüyə malik deyildir (bax [17]).

Dövrümüzdə dövlət mülkiyyətinə daxil olan müəssisələr əsasən 3 formada idarə olunur:

a) Bilavasitə inzibati orqanlara tabe olan və bu orqanlar tərəfindən maliyyələşdirilən və inzibati qaydada idarə olunan müəssisələr.

b) Öz xərclərini ödəyən özünü maliyyələşdirmə ilə işləyən və özünü idarə edən dövlət müəssisələri.

c) Səhmlərin çox faizinin dövlətin sərəncamında olan, yəni nəzarət səhm paketi dövlətə məxsus olan səhmdar dövlət müəssisələri bu cəmiyyətin qaydalarına uyğun idarə edilir.

Dövlət mülkiyyətində olan əmlakların bazasında unitar, eləcə də dövlət müəssisələri yaradıla bilər.

Unitar müəssisələr – təsərrüfatı aparmaq, idarə etmək hüququnda təşkil olunmuş kommersiya təsərrüfat təşkilatlarıdır. Unitar müəssisə ona səlahiyyəti çatan, dövlət və ya bələdiyyə orqanların qərarlarına görə yaradılır. Unitar müəssisələr formasında yalnız dövlət və ya münisipial müəssisələr ola bilər. Təsərrüfatı idarə etmək (aparmaq) hüququnda yaradılmış unitar müəssisə özünün digər törəmə müəssisəsini yarada bilər, onun hüquqi şəxs təmsalində nizamnaməsini təsdiq edə və əmlakının müəyyən hissəsini ona verə bilər. Əmlakın mülkiyyətçisi olan orqan unitar müəssisələrin öhdəlikləri üzrə məsuliyyət daşıyır.

Qüvvədə olan qanunlar və digər normativ aktlar çərçivəsində dövlət mülkiyyətinə idarəetməni, istifadəni və icarəni həyata keçirən orqanlar olduqca vacib funksiyalar yerinə yetirirlər. Onlar dövlət dividend siyasətinə və dövlət müəssisələrinin (və ya qarışıq müəssisələrin) səhmlərinin dəyər

kurslarının tənzimlənməsi qaydalarına müvafiq olaraq dövlət səhm paketlərini idarə edir, dövlət sahibkarlığının inkişafını idarəetmə strategiyasını işləyib hazırlayır və realizə edir, dövlət planlarını, məqsədli proqramlarını və dövlət sifarişlərini formalaşdırır. Onlar bazara uyğunlaşdırılmış dövlət bölməsi obyektlərindən və kommersionlaşdırılmış sektordan ibarət rəhbərlik qabiliyyətinə malik idarəetmə strukturları yaradır, dövlət müəssisələri ilə bazar təşkilatları arasındakı mübadilədə qiymətin əmələ gəlməsi siyasətini işləyib hazırlayırlar. Göstərilən orqanlar çoxvariantlı proqnozlaşdırma, proqramlaşdırmanı aparır, dövlət əmlak potensialının uzunmüddətli inkişafını idarə edir, dövlət müəssisələrinin (təsərrüfatların) ehtiyatlarla təminatının strateji və cari məsələlərinin həlli ilə məşğul olurlar. Onların vəzifələrinə idarəetmə strukturlarının və dövlət mülkiyyəti obyektlərinin elmi tədqiqat işləri və kadrlarla təminatı strategiyasının işləyib hazırlanması və realizəsi, eləcə də dövlət əmlakını və s. birgə istifadə edən subyektlərin qarşılıqlı münasibətlərinin səmərəliliyi prosesinə rəhbərlik daxildir (bax [16]).

Dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsi ən mürəkkəb ümummilli problemdir və özünə olduqca ciddi münasibət tələb edir. O, heç zaman tələsik «şok» özəlləşdirilməsinə və ya «kor-təbii» milliləşdirməyə məruz qala bilməz. Belə mənfi iqtisadi təsirlərin nəticələri xüsusi isbatlar tələb etmir.

Dövlət mülkiyyətinin idarə olunması hələlik çox zaman yalnız mülkiyyətin idarə edilməsi üzrə formal tədbirlər fraqmentləri ilə məhdudlanır və dövlət əmlakından istifadənin onun təyinatına müvafiqliyinə nəzarətlə bitir. Dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsinin strateji məqsədi onun innovasiyalar əsasında optimal ölçülərdə səmərəli istifadəsini və yenidən təkrar istehsalını təşkil etməkdir. Bu məqsədə hələlik tam həcmdə nail olunmamışdır. Dövlət mülkiyyətinin idarə olunmasının strategiyasının işləyib hazırlanması və realizəsi elmi əsaslandırılmış metodologiya bazasında həyata keçirilməlidir. Dövlət mülkiyyətinin idarə olunmasının elmi əsaslandırılmış strategiyasının formalaşdırılması və realizəsi əsasını təşkil edən başlanğıc məqamlara riayət edilməsini və uçotun aparılmasını tələb edir. Həmin məqamlar nədir?

Dövlət mülkiyyətinin idarə olunması hər şeydən əvvəl onun səmərəli istifadəsinin idarə edilməsi prosesidir və eləcə də onun lazımi miqyasda və keyfiyyətdə təkrar istehsalıdır. Bu müasir menecmentin bir xüsusi formasıdır. Ona görə də onun mahiyyəti və məzmunu bir tərəfdən ümumi menecmentin funksiyaları və peşə əlamətləri ilə şərtlənir, digər tərəfdən isə dövlət mülkiyyətinin idarəetmə obyektı kimi xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir. Beləliklə, dövlət mülkiyyətçi və strateji menecer kimi müvafiq institutlar və iqtisadi vəzifələrin köməyi ilə dövlət mülkiyyətinin bütün menecment funksiyalarını yerinə yetirməlidir: proqnozlaşdırma, planlaşdırma, stimullaşdırma, işçi heyətinin (personalının idarə edilməsi, təşkilatı, koordinasiyası və s.

Eyni zamanda, yalnız fərqləri deyil, həm də dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsi ilə, ümumiyyətlə, təsərrüfat fəaliyyətinin idarə olunması arasındakı qarşılıqlı əlaqəni də nəzərə almaq zəruridir. Dövlət mülkiyyətinin ümumi mülkiyyət münasibətləri sistemlərində yerini və rolunu dərinlən başa düşmək vacibdir.

Dövlət mülkiyyətinin idarə olunmasının əsas xüsusiyyətlərindən biri iqtisadi və inzibati idarəetmənin forma və metodlarının bir-biri ilə üzvi bağlılığının zəruriliyi təşkil edir. Bununla yanaşı bir çox hallarda sahələr üzrə idarəetmədən fərqli olaraq mülkiyyətin dövlət strukturunun (müəssisələr və birliklər) idarə edilməsinə sahələrarası yaxınlaşma üsulu daha səmərəli sayılır. O, idarəetmənin məhsul strukturundan istifadəyə əsaslanır, çünki diversifikasiya etmənin məhsul strukturundan son məhsulu özünün sahəyə bağlılığını itirir.

Qarışıq iqtisadiyyat şəraitində dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsi təcrübəsinin təhlili və metodoloji yaxınlaşmasının bu və digər hakim mövqeyi verilmiş iqtisadi kateqoriyalara aşağıdakı tərifləri verməyə imkan yaradır.

Dövlət mülkiyyətini idarəetmə onun müxtəlif subyektləri və təkrar istehsalının təmin edilməsi üzrə menecerləri arasındakı təşkilati-iqtisadi münasibətlərin sistemidir. Dövlətin və cəmiyyətin əsasını təşkil edən sosial və

iqtisadi maraqların realizəsi məqsədilə qarışıq iqtisadiyyatın iqtisadi mexanizmlərinin köməyi ilə onun obyektlərindən səmərəli istifadə etmək və transformasiyasıdır. Dövlət mülkiyyətini idarəetmə hansı prinsiplər üzrə təşkil olunur? Ümumi və spesifik prinsipləri fərqləndirmək olar.

Ümumi prinsiplərə müəssisə və idarələrin fəaliyyətinin və təkrar istehsalının sosial və iqtisadi səmərəliliyinin göstəriciləri üzrə dövlət mülkiyyətini idarəetmənin nəticələrinin və onun davamlılığının qiymətləndirilməsinin məcburiliyi, «məqsədlər ağacında strateji məqsədlərin fərqləndirildiyi halı və onun əldə edilməsi yolları müəyyən edildiyi zaman mülkiyyəti idarəetmənin məqsədli xarakterini ciddiliyi aiddir. İdarəetmənin motivasiya istiqamətliliyi, sosial və iqtisadi məsuliyyətliyi, kompleksliliyi və sistemliliyi ümumi xarakter daşıyır. Ümumi prinsiplərə bütün idarəetmə subyektləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə funksiyalarının bölünməsi, idarəetmə strukturlarının yeniləşdirilməsi və çevik təşkili sistemləri, idarəetmənin müxtəlif forma və üsullarından istifadə, idarəetmə proseslərinin keyfiyyətli hüquqi təminatının məcburiliyi aiddir. Vacib prinsiplərdən biri də mülkiyyətin bütün formalarının bərabər hüquqluğunun və dövlət mülkiyyətinin sistemlər yaradıcı rolunu tanımaqdır.

Dövlət mülkiyyətini idarəetmənin əsas spesifik prinsiplərinə keçid dövrü islahatlarının xarakterinə idarəetmənin məzmunu və üsullarının mütləq müvafiqliyini, eləcə də iqtisadi böhranları dəf etməkdə dövlət mülkiyyətinin idarəetmənin istiqamətliliyini, dinamik innovasiya iqtisadiyyatının inkişafına çıxış yolunu və s. aid etmək olar(bax [17]).

Bu prinsiplərdən asılı olaraq dövlət mülkiyyətindən istifadə proseslərini idarəetmədə və təkrar istehsalda bilavasitə iştirak edən sahələrarası, sahələr və regional orqanların məqsədləri və funksiyası müəyyən edilir. Hər bir icraçı orqanın da səlahiyyəti məqsədlərlə, dövlət mülkiyyətini idarəetmə vəzifələri ilə şərtlənir, eləcə də onun konkret funksiyaları ilə, dövlət əmlakı obyektləri ilə, müəssisələrin (unitar, qarışıq kapitalı xəzinələrlə) hüquqi-təşkilat formaları ilə təyin edilir. Dövlət mülkiyyətinin rəşional idarəedilməsinin ən vacib

şərtlərindən biri də qanunvericilik sistemlərinin və digər normativ aktların daha da təkmilləşdirilməsidir. Bu isə dövlət mülkiyyətindən səmərəli istifadə və dinamik təkrar istehsal üçün ən əlverişli şərait yaradır (bax [16]).

Qarışıq mülkiyyət – müxtəlif mülkiyyət sahiblərinin razılaşması əsasında yaradılır. İdarə işləri və qərarların qəbulu mülkiyyət sahiblərinin birgə səylə həyata keçirilir.

İntellektual mülkiyyət – intellektual resurslar əsasən elmdə, təhsildə, səhiyyədə, idarəetmədə kütləvi informasiyada, konstruktor bürolarında və s. sahələrdə mərkəzləşir. 1967-ci ildə Stokholmda "İntellektual mülkiyyət"lə bağlı ümumdünya təşkilatının təsis edilməsi haqqında konvensiya imzalanmışdır. Mülkiyyətin bu forması ilə bağlı hüquqlar da müəyyən edilmişdir: patent hüququ; müəlliflik hüququ və s. İntellektual mülkiyyət elmi yaradıcılıq, ədəbiyyat, kəşflər, ixtiralar, layihələr, məlumatlar və s. ilə bağlıdır. İqtisadi sahədə intellektual mülkiyyətin subyektləri konstruktor bürosu əməkdaşları, mühəndislər, müəssisə rəhbərləri, menecerlər, ustalar, aqronomlar, zootexniklər və s.-dir.

Bütün bunlarla yanaşı mülkiyyətin çoxsaylı törəmə formaları da vardır. Dini icmaların, könüllü ictimai təşkilatların və s. törəmə mülkiyyət formalarıdır. Səhmdar, kooperativ, qarışıq mülkiyyətlər də müəyyən mənada törəmədir.

Mülkiyyət formaları iqtisadi və hüquqi cəhətdən reallaşdırılır.

İqtisadi cəhətdən reallaşdırma o deməkdir ki, mülkiyyət sahibinə gəlir gətirsin, yəni iqtisadi xeyir versin. iqtisadi reallaşdırma gəlir, mənfəət, faiz, renta və s. əldə etməyə imkan yaradır.

Hüquqi cəhətdən reallaşdırma – sahibolma, sərəncamvermə və istifadəetmə, obyektin satılması, icarəyə verilməsi və s. ilə bağlıdır. Bu hallarda qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş normalar, qaydalar əsas götürülür və bütün əməliyyatlar sənədləşdirilib təsdiq edilir.

Son illərdə xalqımızın ən yaxşı adətənənələrindən biri olan xeyriyyəçilik işinə xüsusi diqqət yetirilir və bunu həyata keçirən fondlar yaradılır. Bu da kollektiv mülkiyyətin formalarından biridir. Bu mülkiyyətə xeyriyyə fondları və

başqa ictimai fondların təsərrüfat fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirlər də daxil olmaqla öz vəsaitləri ilə aldıkları və ya yaratdıqları əmlak daxildir.

Dini təşkilatların mülkiyyətinə isə binalar, ayin predmetləri, istehsal, sosial və xeyriyyə təyinatlı obyektlər, pul vəsaiti, onların fəaliyyəti üçün zəruri sayılan başqa əmlak daxil ola bilər. Vətəndaşların, təşkilatların bağışladıkları, yaxud da dövlətin sahibliyə, istifadəyə və sərəncama verdiyi əmlak da onların mülkiyyətidir.

Vətəndaşların mülkiyyətində aşağıdakılar ola bilər: torpaq sahələri, yaşayış evləri, mənzillər, bağlar, bağ evləri, qaraclar, ev təsərrüfatı ləvazimatı və şəxsi istehsal predmetləri; pul vəsaiti; səhmlər, istiqraz vərəqələri və başqa qiymətli kağızlar; kütləvi informasiya vasitələri, nəqliyyat vasitələri, avadanlıq, sahibkarlıq fəaliyyəti sahələrində binalar, tikililər və başqa investisiya əmtəələri. Vətəndaşlar bunları idarə etmək və sərəncam vermək hüququna malikdirlər.

Mülkiyyətin kollektiv formalarının əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar investisiya əmtəələri və onların nəticələrinin mənimsənilməsinin kollektiv xarakterini ifadə edirlər. Qanuna görə kollektiv mülkiyyətin aşağıdakı formaları ola bilər: 1) Müəssisələrin mülkiyyəti; 2) Sahibkar birliklərinin mülkiyyəti; 3) İctimai birliklərin mülkiyyəti; 4) Xeyriyyə fondlarının və başqa fondların mülkiyyəti; 5) Dini təşkilatların mülkiyyəti.

Müəssisələrin mülkiyyətinə əmlak mülkiyyətləri kimi yaradılan və hüquqi şəxs sayılan təsərrüfat cəmiyyətləri və ortaqlıqları, kooperativlər, kollektiv müəssisələr; sahibkar birliklərinin mülkiyyətinə isə hüquqi şəxs sayılan kooperativlərin və başqa hüquqi şəxslərin sahibkar birliyi (konsernlər, assosiasiyalar və i.a.) daxildir (bax [2]).

Kollektiv mülkiyyət formalarından biri də ictimai birliklərin mülkiyyətidir. Hüquqi şəxslər hesab olunan ictimai birliklərin mülkiyyətində binalar, tikililər, mənzil fondu, avadanlıq, inventar, pul vəsaiti, səhmlər, digər qiymətli kağızlar ola bilər.

Mülkiyyət həm də hüquqi kateqoriyadır. Bu müəyyənlikdə mülkiyyət sahib olmaq, sərəncam vermək və istifadə etmək kimi hüquqi anlayışlarda ifadə olunur.

Müasir iqtisadi nəzəriyyədə "mülkiyyət hüququ iqtisadi nəzəriyyəsi"ndən geniş istifadə olunur. İngilis hüquqşünas A.Oner 1961-ci ildə aşağıdakı 11 mülkiyyət hüququnu sadalayır:

1. Sahib olma hüququ – nemət üzərində tam fiziki nəzarət hüququ;
2. İstifadə hüququ – nemətin faydalı xassəsini özün üçün istifadə etmək;
3. İdarəetmək hüququ – nemətin istifadə olunmasını kimin və necə həyata keçirəcəyinə qərar vermək;
4. Gəlir götürmək hüququ – nemətin istifadə olunmasından əldə olunan nəticəyə sahib olmaq hüququ;
5. Suverenlik hüququ – neməti özgəninkiləşdirmə, istehlak etmək, məhv etmək, dəyişmək hüququ;
6. Təhlükəsizlik hüququ – nemətlərdən məhrum olmaqdan və xarici mühitin vurduğu ziyandan qorunmaq hüququ;
7. Nemətin vərəsəliyə verilməsi hüququ;
8. Nemətlərə sahib olmanın möhkəmliyi hüququ;
9. Zıyanlı istifadədən müdafiə hüququ – digər təsərrüfat agentlərinə ziyan vura biləcək formada istifadəyə qadağa qoymaq;
- 10.Cəzalandırmaq formasında cavabdehlik hüququ – yəni nemətin borca görə ödənilməsinin mümkünlüyü;
- 11.Pozulmuş hüquqların bərpa etdirilməsi hüququ – bu qalıq xarakterli hüquq adlanır.

Mülkiyyətin obyektləri və subyektləri vardır.Mülkiyyətin obyektləri – mülkiyyət ola biləcək hər şey, yəni mülkiyyətin maddi varlığı. Məsələn, torpaq, zavod, bina, zینət əşyaları, pul, iş qüvvəsi və s.

Mülkiyyətin subyektləri – kim mülkiyyətçi ola bilər: dövlət, kollektivlər, icma, sosial qrup, təşkilat, şəxs və s.

Bütün mülkiyyət formalarının həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri vardır. Odur ki, onlardan birinin mütləqləşdirilməsi inhisarın meydana gəlməsinə doğru aparır, istehsalın səmərəliliyinin azalmasına səbəb olur. Ona görə də dövlət,

mülkiyyətin müxtəlif formalarının inkişafı üçün bərabər şərait yaradır və onların müdafiəsini təmin edir. Mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsində mülkiyyətin formasından asılı olaraq məhdudiyyətlərə və ya üstünlüklərə yol verilmir.

Mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi qarşılıqlı rəqabəti zəruri edir ki, bu da onların daha da təkmilləşdirilməsi üçün stimül yaradır. Deməli, mülkiyyətlərin plüralizm şəraitində, onların hər hansı birinin həyatda öz üstünlüklərini göstərməklə qərarlaşması daha məqsədəuyğundur. Bu, o deməkdir ki, mülkiyyətin yeganə olan bir tipini onun yeganə olan digər bir tipi ilə əvəz etmək olmaz. Bu sahədə də plüralizm sözdə yox, işdə olmalıdır.

1.3. İntellektual mülkiyyət (əqli mülkiyyət) və onun əsas cəhətləri

İntellektual mülkiyyət (Intellectual property) intellektual məhsulların yaradılması, onların mübadiləsi və ya istifadəsi prosesində meydana çıxan münasibətlərin tənzimləndiyi hüququ özündə birləşdirən anlayışdır. ÜTT çərçivəsində TRİPS üzrə Saziş intellektual mülkiyyət anlayışına müəlliflik hüquqları və oxşar hüquqları, ticarət nişanlarını, coğrafi əlamətləri (göstəriciləri), sənaye dizaynını, patentləri, inteqral mikrosxemlərin topologiyasını (topoqrafiya), qapalı informasiyanı daxil edir.

Elmi, bədii və ədəbi əsərlər, elektron-hesablama maşınları üçün proqramlar və göstəricilər bazası, ixtiralar üçün əlaqədar hüquqlar, sənaye nümunələri, modellər və həmçinin, əqli fəaliyyətin nəticələrinə bərabərləşdirilən hüquqi şəxsin fərdiləşdirmə vasitələri (firma adları, mal nişanları, xidmət nişanı) və əqli fəaliyyətin və fərdiyyət vasitələrinin qanunla müdafiə olunması nəzərdə tutulan digər nəticələr onların sahibinə intellektual fəaliyyətin nəticələrinə dair müstəsna hüquq verir.

İntellektual mülkiyyət hüquqlarının ticarət aspektləri üzrə saziş (Agreement on traderelated aspects of intellectual property rights) (TRİPS) ÜTT-nin təsis edilməsi haqqında Sazişlə yaradılmışdır. TRİPS intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması standartlarını və onların hüquqi tətbiqi qaydasını müəyyən edir. Onun başlıca vəzifəsi - ÜTT-nin intellektual mülkiyyət hüquqlarının ticarət aspektləri üzrə Sazişin fəaliyyətinə nəzarət etməkdir. TRİPS üzrə Saziş ÜTT-nin üç əsas hüquqi alətlərindən birinə aiddir. ÜTT-nin təsis edilməsi haqqında Sazişin VI maddəsi ÜTT-nin Nazirlər Konfransı orqanı kimi TRİPS üzrə Şura yaradır. Şura TRİPS üzrə Sazişin fəaliyyətinin bütün məsələləri ilə məşğul olmalıdır. Saziş 7 hissədən ibarətdir. I hissədə ümumi prinsiplər nəzərdən keçirilir. II hissə intellektual mülkiyyətin müxtəlif növlərinin – müəllif hüquqları və oxşar hüquqlar, ticarət nişanları, coğrafi əlamətlər, sənaye nümunələri, patentlər, integral mikrosxemlərin topologiyası (topoqrafiyası), kommersiya sirrinin qorunması standartlarını özündə saxlayır. III hissə intellektual mülkiyyət hüquqlarına riayət olunmasına məcbur edən tədbirləri tənzimləyir, IV hissə isə belə hüquqların əldə edilmə və sübut olunma proseduralarını təsvir edir. Nəhayət, Saziş V hissədə razılaşdırıcı proseduraları, VI hissədə müvvəqqəti sazişi, VII hissədə isə təşkilati və qərarverici (son) müddəaları təklif edir. TRİPS üzrə Saziş ÜTT üzvü olan ölkələrin sənaye mülkiyyətinin qorunması haqqında Paris Konvensiyasının (1967-ci il) öhdəliklərinə riayət etməsini, ədəbiyyat və bədii əsərlərin qorunması üzrə Bern Konvensiyasının öhdəliklərini (TRİPS-in IX maddəsi, 1971-ci il) yerinə yetirmələrini, eləcə də Roma Konvensiyasına (1962-ci il) və Vaşinqton müqaviləsinə (TRİPS-in 35-ci maddəsi, 1989-cu il) riayət olunmasını tələb edir. TRİPS-in fəaliyyət dairəsinə daxil olan məsələlər üçün maddə 3 milli rejimin, maddə 4 isə ən əlverişli rejimin verilməsini tələb edir. TRİPS üzrə Sazişin mühüm yeniliyi - intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması üzrə milli mexanizmlərin yaradılması öhdəliyidir. Şuranın işində iştirak bütün ÜTT üzvü olan ölkələr üçün açıqdır. Şura müntəzəm olaraq ildə 5-6 dəfə toplanır. Uzun müddət ərzində Şura ÜTT-nin ayrı-ayrı inkişaf etməkdə olan üzvlərinin intellektual mülkiyyət

hüquqlarının ticarət aspektləri sahəsində milli qanunvericiliyin icmalını aparmışdır. 2002-ci ildən başlayaraq Şura çərçivəsində çoxtərəfli ticarət danışıqlarının yeni raunduna daxil edilmiş ayrı-ayrı məsələlər müzakirə olunur (bax [14]).

İntellektual mülkiyyətlə beynəlxalq ticarət məsləhətlərini nizamlamaq məqsədi ilə ÜTT-də TRIPS sürasından əlavə, ÜTT katibliyinin intellektual mülkiyyət şöbəsi və intellektual mülkiyyət hüquqlarının ticarət aspektləri üzrə şura da fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq lisenziya ticarətinin meydana gəlməsi və inkişafı obyektiv iqtisadi amillərlə şərtlənir. Bunlardan ən mühümləri kimi elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor sferasında BƏB-in dərinləşməsi, texnika və texnologiya sahəsində təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsinin güclənməsi, dünya bazarında rəqabət mübarizəsinin kəskinləşməsi ilə əlaqədar daha yaxşı məhsul istehsal etmək məqsədilə firmaların qabaqcıl xarici texnologiya əldə etmək səylərinin gücləndirilməsi və s. amilləri göstərmək olar.

İxtiraların hüquqi mühafizəsi üzrə ilk iki tərəfli beynəlxalq müqavilələr 1880-ci ildən sonra meydana çıxmağa başladı. İlk bu cür müqavilə 1881-ci il Avstriya - Almaniya müqaviləsi oldu.

1883-cü ildə 11 ölkə (Belçika, Braziliya, İspaniya, Fransa, Qvatemala, İtaliya, Niderland, Portuqaliya, Salvador, Serbiya, İsveçrə) tərəfindən Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə Paris konvensiyası imzalandı. Konvensiya sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi əsasında ilk və ən mühüm beynəlxalq hüquqi akt hesab olunur.

Bir əsrdən çox keçən dövrdə konvensiyaya yenidən baxılması və onun mətninə dəyişikliklər edilməsi üzrə müxtəlif konfranslar keçirilmişdir: Roma (1886), Brüssel (1900), Vaşinqton (1911), Bern (1920), Haaqa (1925), London (1934), Lissabon (1958), Sokholm (1967), Cenevrə (1980), Paris (1983).

Paris konvensiyası açıq tipli beynəlxalq müqavilədir (maddə 21). Konvensiyanı imzalayan hər bir ölkə konvensiyadan irəli gələn tələblərin yerinə

yetirilməsi üçün lazımi tədbirlər görməlidir (maddə 25). Konvensiyaya görə hər bir üzv ölkə sənaye mülkiyyəti üzrə xüsusi hökumət orqanı yaratmalıdır(bax [17]).

Konvensiyada üzv ölkələrin Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi Beynəlxalq İttifaq yaratmaları nəzərdə tutulmuşdur. Bu ittifaqın sturkturu belədir:

1) İttifaqın Assambleyası - bütün üzv ölkələrin təmsil olunduğu ali orqan, 2 ildə 1 dəfə çağırılır və ittifaqın fəaliyyəti və inkişafı üzrə ən mühüm məsələləri həll edir.

2) İcraedici komitə - ildə bir dəfə iclas keçirir.

3) Beynəlxalq Büro - təşkilatın katibliyi funksiyasını yerinə yetirir.

Paris konvensiyasının məqsədləri üzv ölkələrin patent qanunvericiliyinin unifikasiya edilməsi, vahid beynəlxalq patentin (sənaye nümunəsinin, əmtəə nişanının) yaradılması deyil, bir ölkədə meydana gələn müdafiə hüququnun digər üzvü ölkələrdə də təmin edilməsi, eləcə də qeyri-rezidentlərə patent verilməsi şərtlərinin yaxşılaşdırılmasıdır.

Konvensiya patent fəaliyyətinin ərazi məhdudiyyətlərinə son qoymur. Bütün bunlar Paris konvensiyasının çatışmazlıqlara malik olduğunu və onun təkmilləşdirilməsinin vacibliyini göstərir.

Konvensiya ixtiraların, sənaye nümunələrinin, əmtəə nişanlarının, xidmət nişanlarının faydalı modellərin və s. mühafizəsi sayəsində beynəlxalq əməkdaşlığı tənzimləyən normalardan ibarətdir.

Bunlardan əlavə sənaye mülkiyyətinin beynəlxalq səviyyədə mühafizəsi üçün bir sıra təşkilatlar da yaradılmışdır. Bunlardan ən mühümü 1967-ci ildə yaradılmış ümumdünya İntellektual Mülkiyyət Təşkilatı (VOİS) hesab olunur. VOİS-in yaradılmasının 3 əsas məqsədi olmuşdur: 1) Bir-birinin suvereniteti və bərabərliyinə hörmət əsasında ölkələrarası əməkdaşlığın genişləndirilməsi; 2) İntellektual mülkiyyətin bütün dünya üzrə mühafizəsinin gücləndirilməsi; 3) Sənaye mülkiyyətinin mühafizəsi üzrə mövcud ittifaqların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi.

İntellektual mülkiyyətlə ticarət lisenziyaların alqı-satqısı vasitəsi ilə həyata keçirilir.

XX əsrin ikinci yarısında dünya iqtisadiyyatında gedən obyektiv iqtisadi proseslərin nəticəsi olaraq beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin məzmununda və strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, dünya ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlığın keyfiyyətə yeni formaları yaranmışdır. Bu baxımdan beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin və ayrılıqda beynəlxalq ticarətin ən mühüm formalarından birinə çevrilmiş lisenziya ticarəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mühüm elementinə çevrilmiş beynəlxalq lisenziya ticarəti beynəlxalq ticarətin ən səmərəli formalarından biri hesab olunur. Hazırda beynəlxalq lisenziya mübadiləsi dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafının xarakterini müəyyən edən əsas cəhətlərdən biri kimi çıxış edir. Belə ki, beynəlxalq lisenziya ticarətində tutduğu mövqeyə görə hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi haqqında fikir söyləmək olar. Digər tərəfdən isə, dünyanın əksər ölkələri iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinin ən aparıcı yollarından biri kimi beynəlxalq lisenziya mübadiləsində iştirak etməyə üstünlük verirlər. Çünki, beynəlxalq lisenziya ticarətinə qoşulan hər bir ölkə həm ucuz qiymətə xarici texnologiya əldə etmək, həm də istifadə etmədiyi elmi-texniki nailiyyətləri lisenziya əsasında satmaqla əlavə gəlir götürmək imkanı əldə edir.

«Lisenziya» termini latın sözü olub, tərcümədə «hər hansı bir hərəkəti etmək üçün icazə» mənasını verir.

Bilavasitə texnologiya mübadiləsinə gəldikdə isə «lisenziya» termini «müəyyən şərtlər daxilində lisenziya predmetindən istifadə üçün icazə» mənasını verir. Lisenziyanın predmeti kimi aşağıdakılar çıxış edir: ixtiralar; sənaye nümunələri; əmtəə nişanları; nou-hau və s.

Beynəlxalq və ənənəvi patent-hüquq təcrübəsində lisenziya dedikdə bir şəxs - lisenziarın (ixtira, sənaye nümunəsi, mal nişanları və digər elmi-texniki nailiyyətlər üzərində müstəsna hüququ olan şəxs, eləcə də hüquqi müdafiəsi

olmayan bu və ya digər intellektual mülkiyyətin sahibi, başqa sözlə lisenziya satanın) digər şəxsə - lisenziata (lisenziya alan) müəyyən mükafat müqabilində adı çəkilən lisenziya predmetlərindən istifadə etmək üçün razılıq verməsi başa düşülür.

Lisenziyalarla ticarət təcrübəsində lisenziyalar iki növə ayrılır: 1) Sərbəst lisenziyalar; 2) Müşayətedici lisenziyalar.

Sərbəst lisenziyalar texnologiya və texniki işləmələrin digər maddi daşıyıcılardan asılı olmayaraq sərbəst surətdə ötürülməsini nəzərdə tutur. Müşayətedici lisenziyalar isə asılılıq xarakteri daşıyır. Belə ki, onlar malların, o cümlədən maşın və avadanlıqların göndərilməsi, müəssisələrin tikilməsi, texniki avadanlıqların daşınması, konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi və s. üzrə bağlanan müqavilələrin tərkibində daxil edilməklə satılırlar.

Beləliklə, lisenziyaların ticarət predmeti kimi çıxış etmələri beynəlxalq ticarətin spesifik bir formasının - beynəlxalq lisenziya ticarətinin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Başqa sözlə, beynəlxalq lisenziya ticarəti hər hansı bir ölkə subyektinin mülkiyyətində olan elmi-texniki nailiyyətlərin müəyyən haqq müqabilində müəyyən müddətə digər ölkə subyektinin istifadəsinə verilməsini xarakterizə edir.

Lisenziyalarla ticarət tarixi baxımından adi əmtəələrlə ticarətdən xeyli sonra meydana gəlmişdir. Belə ki, lisenziya əsasında elmi-texniki nailiyyətlərlə ticarət öz başlanğıcını ilk lisenziya müqavilələrinin bağlandığı XVIII əsrdən götürür. XIX əsrin 2-ci yarısına qədər nisbətən inkişaf etmiş ölkələrdə daxili lisenziya ticarəti kifayət qədər artmışdır. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ölkələrarası lisenziya ticarəti sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Ticarət obyektlərinin spesifikliyi lisenziya mübadiləsinin xarici ticarətin digər növlərindən əsaslı surətdə fərqlənməsini şərtləndirir. Beynəlxalq lisenziya əməliyyatlarının əmtəələrlə alqı-satqı əməliyyatlarından əsas fərqləri kimi aşağıdakılan göstərmək olar:

- əgər əmtəələrlə alqı-satqı əməliyyatları zamanı mülkiyyət hüququ birdəfəlik satıcıdan alıcıya keçirsə, lisenziya satışı zamanı mülkiyyət

hüququnun ötürülməsi baş vermir. Bu zaman mübadilə obyektindən istifadə hüququ müvəqqəti olaraq tam və ya qismən şəkildə satıcıdan alıcıya keçir;

- lisenziya əməliyyatlarının obyektləri - ixtiralar, öncül texnologiyalar, elmi-texniki təcrübə əksər hallarda birbaşa bazar oriyentasiyası xarakteri daşımır. Onlar adətən kompaniyadaxili istehsalın təkmilləşdirilməsi prosesində meydana gəlirlər;

- lisenziya obyektlərinin bir çox hallarda qeyri-maddi formada olmaları və bu səbəbdən lisenziya üçün qiymətəmələgəlmənin spesifik xarakterli olması;

- adi əmtəələrlə alqı-satqı əməliyyatları adətən əmtəənin satıcıdan alıcıya keçməsi ilə bitmiş hesab olunursa, lisenziya satışı isə lisenziar və lisenziat arasında uzunmüddətli əlaqələr yaradılmasına xidmət edir və s.

Lisenziya ticarəti zamanı lisenziyanı satan tərəf “Lisenzilar”, alıcı isə “Lisenziat” adlanır.

Beynəlxalq lisenziya ticarətində istər lisenziar, istərsə də lisenziat qismində iştirak edən hər bir firma bu yolla bir sıra məqsədlərin yerinə yetirilməsinə çalışır. Belə ki, lisenziarın lisenziya satmaqda maraqlı olması aşağıdakı məqsədlərə nail olmaq istəyi ilə əlaqədardır: elmi-texniki nailiyyətlərin istifadəsindən əlavə gəlir götürmək; bir çox ölkələr tərəfindən idxai üçün qoyulan gömrük və tarif məhdudiyyətlərini dəf etmək; xarici bazarlarda mövqeyini möhkəmləndirmək; yeni texnologiyaların mənəvi köhnəlməsindən qorxaraq, onların sürətlə istehsalda tətbiq edilməsini təin etmək; xarici kontragentlərin onlardan texnologiya asılılığında olmasını təmin etmək və s.

Lisenziatların lisenziya almaqda maraqlı olmalarını şərtləndirən amillər isə aşağıdakılardır: az bir vaxtda yeni texnika və texnologiyaya olan tələbatın ödənilməsi; şəxsi ETTKİ-nin həyata keçirilməsi üzrə vəsaitlərə və vaxta qənaət edilməsi; bazarda mövqeyini möhkəmləndirmək; istehsal olunan məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək; lisenziya üzrə əldə olunan elmi-texniki nailiyyətlərin təsiri hesabına şəxsi ETTKİ-nin gücləndirilməsi və s.

Bütün bu müsbət cəhətləri ilə bərabər beynəlxalq lisenziya ticarətinin bir sıra çatışmazlıqları da vardır. Lisenzilar üçün olan çatışmazlıqlar aşağıdakılardır:

lisenziatın yeni rəqib kimi meydana çıxması; lisenziya üzrə istehsal olunan məhsulların keyfiyyəti üzərində nəzarətin çətinliyi və lisenziarın ticarət markasının dəyərdən düşməsi təhlükəsi; bəzi dövlətlərin lisenziya ticarətinə məhdudlaşdırıcı təsiri və s.

Lisenziat üçün çatışmayan cəhətlər aşağıdakılardır: alınan xarici elmi-texniki nailiyyətlərin kifayət qədər baha olması; şəxsi ETTKİ-nin zəifləməsi; lisenziya üzrə istehsal olunan məhsulların satış ərazilərinin lisenziarlar tərəfindən məhdudlaşdırılması və s.

Müasir lisenziya münasibətlərində təkcə elmi-texniki nailiyyətlərin ötürülməsi üzrə məsələlər deyil, eləcə də onların tətbiqi, personalın öyrədilməsi, informasiyaların mübadiləsi və s. geniş həcmli məsələlər tənzimlənir.

Beləliklə, hazırda beynəlxalq lisenziya ticarəti qabaqcıl texnologiyaların ötürülməsi çərçivəsindən kənara çıxan kompleks iqtisadi münasibətləri ifadə edir.

Beynəlxalq lisenziya ticarəti təcrübəsində lisenziya obyektləri kimi əsasən aşağıdakılar çıxış edirlər: 1) ixtiralar; 2) sənaye nümunələri; 3) əmtəə nişanları; 4) nou-hau və s.

İxtira - yeniliyə və konkret üstünlüklərə malik texniki həlldir. Texniki həll dedikdə geniş mənada müəyyən tələbatların ödənilməsi üçün praktiki üsul və vəsaitlər başa düşülür. Texniki həli bütün hallarda nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır. Texniki həll o vaxt hesab edilir ki, o tamamilə yeni olsun, başqa sözlə onun mahiyyəti bu vaxta qədər nə həmin ölkədə, nə də xaricdə tətbiq edilmək üçün mümkün olan səviyyədə aşkar edilməmiş olsun.

İxtira sahibinin ixtiraya olan mülkiyyət hüquqlarının qorunması patenti vasitəsi ilə həyata keçirilir. Patent- texniki həllin ixtira kimi tanınmasını və verildiyi şəxsə (ixtira sahibinə) ixtira üzərində müstəsna mülkiyyət hüququnun verilməsini təsdiq edən sənəddir. Patent, dövlət patent orqanı tərəfindən ixtira sahibinə və ya onun ərazisi ilə onun hüquqlarını qəbul edən şəxsə həmin dövlətin qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş proseduraya müvafiq verilir. Patentin fəaliyyət müddəti də hər bir dövlətin milli qanunvericiliyi ilə müəyyən olunur

(adətən 15-20 il). Patent sahibinin müstəsna mülkiyyət hüququ dedikdə, onun razılığı olmadan heç kimin həmin ixtiradan istifadə edə bilməməsi başa düşülür. Patent sahibi öz ixtira hüquqlarını satmaq və ya ondan istifadə üçün lisenziya üzrə icazə vermək hüququna malikdir (bax [12]).

Patentin alınması üçün adətən ixtira sahibi tərəfindən dövlətə patent rüsumu ödənilir. Əksər inkişaf etmiş ölkələrdə patent haqqı birdəfəlik ödənilir, bəzi ölkələrdə isə patentin fəaliyyət göstərdiyi müddətdə illik rüsumlar ödənilir.

Adətən, firmalar bir ixtira üçün bir patentlə kifayətlənmirlər. İxtiraları bir neçə ölkədə patentləşdirməklə patentlər bloku - «çətir» formalaşdırırlar. Bu cəhət rəqiblərin həmin firmanın pioner olduğu texnika sahəsinə girməsinin qarşısını alır.

Müasir kəskin rəqabət şəraitində yeni məhsulun uğurlu satışı üçün bir sıra təbii bazar üstünlükləri ilə yanaşı onların əsasında duran yeniliklərin patent müdafiəsi çox vacibdir.

Patentlər ixtiraların qorunması funksiyasını yerinə yetirməklə bərabər, həm də ən yeni elmi-texniki nailiyyətlər haqqında fasiləsiz informasiya mənbəyi kimi çıxış edirlər. Patent fondlarının köməyi ilə lisenziyaların obyektləri haqqında konkret materiallar toplamaq, yeni ixtiraları sistemli izləməklə aparılan elmi-texniki tədqiqatları analiz etmək mümkündür.

Sənaye nümunəsi (industrial design) - məmulatın xarici görünüşünü müəyyən edən yeni bədii - konstruktor həllidir. Sənaye nümunəsinin köməyi ilə məhsul formaları (ornamentlər) üzrə inhisarlar müəyyənləşdirilir. İxtiralara olduğu kimi, sənaye nümunələrinə də patent verilir.

Əmtəə nişanı (trademark) - bir müəssisənin məhsullarının digər müəssisənin eyni cinsli məhsullarından fərqləndirməyə xidmət edən təsvirdir. Əmtəə nişanları adətən hərfi və ya qrafiki təsvirə malik olurlar. Xidmətlərin identifikasiyası üçün xüsusi xidmət nişanları tətbiq edilir.

İxtira və ya sənaye nümunələri üzrə patentlər, əmtəə və xidmət nişanlarının qeydiyyatını təsdiqləyən sertifikatla birlikdə sənaye mülkiyyəti adlandırılır. Bu mülkiyyətə müstəsna hüquq 1883-cü il Paris konvensiyası ilə qorunur.

Nou-hau - patentləşdirilməyən, gizli xarakterli, sənaye və ya kommersiya dəyərinə malik istehsal bilik və təcrübəsidir. «Nou-hau» terminin ingiliscədən tərcüməsi «necə etməyi bilmək» mənasını verir. Nou-hau - yeni texnika və texnologiyaların lahiyələşdirilməsi, işlənməsi, sənaye mənimsənilməsi, eləcə də istehsal, satış, istismar, xidmət, cari və əsaslı təmir və s. bu kimi sahələrlə bağlı olan bilik və təcrübədir.

İdarəetmə üzrə nou-hau adətən idarəetmənin daha effektiv strukturu və metodları, daha sadə və davamlı üfüqi və şaqüli struktur əlaqələri, öhdəliklərin dəqiq bölüşdürülməsi, bölmədaxili strukturlarda funksional qarşılıqlı təsir və s. bu kimi məsələlərlə bağlı olur.

Kommersiya üzrə nou-hau öz əksini məhsulların reallaşdırılması sahəsinə aid olan bilik və təcrübədə tapır. Buraya bazarın konyunkturası, daha təcrübəli və presticii vasitəçi firmalar, satış firmaları, məhsulun satılması və reklamının təşkilinin daha səmərəli formaları və s. haqqında məlumatlar daxil olur.

Maliyyə üzrə nou-hau pul vəsaitlərinin, qiymətli kağızların, səhmlərin daha səmərəli istifadə edilməsi formaları, kapital qoyuluşu, vergi sisteminin xüsusiyyətləri, gömrük məhdudiyyətləri, bank birlikləri, kredit firmaları və s. haqqında informasiyaları əks etdirir.

Beynəlxalq lisenziya ticarəti təcrübəsində bağlanan lisenziya müqavilələrinin 50%-indən çoxu ixtira və nou-hau-nun eyni vaxtda ötürülməsini nəzərdə tutur. Yerdə qalan 30-35% yalnız nou-hau, 15-20% isə xalis patent lisenziyalarıdır. Beləliklə, bütün lisenziyaların təxminən 80%-i bu və ya digər formada nou-hau ötürülməsini nəzərdə tutur.

Lisenziya sahibi potensial lisenziyata əsas texniki, hüquqi və kommersiya məsələlərindən ibarət təkliflər paketi və ya özünün təklif etdiyi lisenziya müqaviləsi lahiyəsini göndərir. Bəzən bu mərhələdə lisenziya satıcısı öz müəssisəsində ixtirayı nümayiş etdirir, hətta sınaq üçün nümunələr də verir. Lakin bütün hallarda (hətta patent müdafiəsi olan ixtiralar haqqında belə) lisenziya

obyekti haqqında verilən informasiyalar alıcıya lisenziyanı almadan lisenziya obyektlərini təkrar istehsal etmək imkanı verməyəcək səviyyədə olur.

Lisenziya almağa hazırlığın sonrakı mərhələsində ayrıca konyuktura formalaşdırıcı amillərin təhlili və proqnozlaşdırılması, eləcə də onların konyukturəyə məcmu təsirinin müəyyən edilməsi həyata keçirilir.

Növbəti mərhələ lisenziya müqavilələrinin bağlanması üçün həyata keçirilən danışıqlar mərhələsidir.

Lisenziat tərəfindən lisenziya obyektinə irəli sürülən tələblər aşağıdakılardır: yüksək texnoloji səviyyə; mənəvi köhnəlmə müddətinin uzun olması; etibarlı patent müdafiəsi; lisenziyanın «texnoloji paket» xarakteri (lisenziyanın nou-hau, komplektləşdirici hissələr, avadanlıqlar, xammal və s. göndərilməsini, eləcə də texniki yardım, personalın öyrədilməsi və s. nəzərdə tutması) və s.

Lisenziya bazarının konyukturasının lisenziya satıcıları (lisenziarlar) tərəfindən analizi də əhəmiyyətlidir. Lisenziarların əksəriyyətləri yaratdıqları ixtiraları şəxsi istehsalda tətbiq etmək üçün maliyyə imkanları olmayan çoxsaylı kiçik və orta firmalar, elmi-tədqiqat təşkilatları və müstəqil ixtira sahibləridir. əgər yaradılan ixtira təsadüfdirsə və onların istehsal fəaliyyətinin profilinə uyğun deyilsə, iri kompaniyalar da onları lisenziya ilə satırlar.

Digər qrup lisenziya obyektəri firmaların istehsal prosesində yaratdıqları yeniliklərdir. Onlar bilavasitə konyuktura amillərinin təsiri nəticəsində bazara çıxarırlar. Bir qayda olaraq ilkin mərhələdə ixtira sahibi ondan fərdi istifadəni üstün tutur. Lakin sonradan konyukturanın dəyişməsi ixtira sahibinin onu lisenziya ilə satmasına səbəb ola bilər.

İxtira əsasında istehsal edilmiş əmtəə bazarlarında konyukturanın pisləşməsi lisenziya satışını stimullaşdırır və əksinə. ümumiyyətlə, adi əmtəələrin reallaşdırılması üzrə problemlərin artması lisenziya satışını sürətləndirir.

Lisenziar tərəfindən lisenziya satışının təşkili kompleks məsələləri əhatə edir. Bu zaman prosesin ilkin mərhələsi kimi lisenziya obyektinin patent

müdafiəsinin (həm öz ölkəsində, həm də mümkün qədər çox sayda xarici ölkədə) təmin edilməsi çıxış edir.

Konkret elmi-texniki nailiyyətlərin lisenziya üzrə satışının təşkil edilməsi üçün lisenziya obyektı haqqında reklam-texniki tədbirlər həyata keçirilir. Eyni zamanda lisenziya obyektindən istifadənin effektivliyini təsdiqləyən texniki-nəzəri əsaslandırma hazırlanır. Lakin əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi bu zaman müəyyən həddin gözlənilməsi vacibdir.

Beynəlxalq lisenziya ticarəti təcrübəsində potensial lisenziatların seçilməsi zamanı əsasən aşağıdakı qrup göstəricilər lisenziar tərəfindən nəzərə alınır: lisenziat firmanın hüquqi vəziyyəti və işgüzar dünyada reputasiyası; maliyyə vəziyyəti; ETTKİ və istehsal vəziyyəti; satış imkanları; yeni texnologiyanı mənimsəmək və onun əsasında rentabelli istehsal təşkil etmək imkanları və s.

Lisenziya müqavilələrinin xarici ticarət müqavilələrinin digər növlərindən, xüsusilə dünya bazarında daha geniş yayılmış idxal-ixrac müqavilələrindən əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- 1) lisenziardan lisenziatın ötürülən müqavilə predmetinin qeyri-maddi (yazılı, görünüşü və ya şifahi formada ifadə olunan texniki ideyalar) olması.
- 2) Müqavilə predmeti üzrə mülkiyyət hüququnun lisenziarda qalması.
- 3) Lisenziya müqavilələrinin təcili xarakteri.

Lisenziya müqavilələri adətən müqavilə predmetlərinin mənəvi köhnəlməsi müddətləri üzrə imzalanır. əgər əmtəələrlə idxal-ixrac əməliyyatları zamanı malın göndərilməsi və ödənişlərin həyata keçirilməsi ilə kontragentlər arasındakı münasibətlər qısa müddətdə qurtarırsa, lisenziya satışı zamanı tərəflər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər uzun müddət davam edir.

- 4) Lisenziya müqavilələrinin failiyyətinin ərazi xarakteri daşması.

Adi əmtəələrlə idxal-ixrac əməliyyatı zamanı satıcı alıcının aldığı məhsulun istifadə edilməsi ərazisinə heç bir məhdudiyyət qoymur. Lisenziya müqavilələrində isə lisenziatın lisenziya əsasında məhsulu konkret ərazidə istehsal etməsi və satması nəzərdə tutulur.

5) Lisenziya müqavilələrinə nou-hau haqqında şərtin daxil olması.

6) Lisenziya müqavilələri predmetlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə kontragentlərin elmi-texniki nailiyyətlərlə qarşılıqlı mübadiləsi.

Ötürülən hüquqların həcminə görə lisenziya müqavilələrinin aşağıdakı formaları vardır: 1) sadə (qeyri-müstəsna) lisenziya; 2) müstəsna lisenziya; 3) tam lisenziya; 4) sublisenziya.

Bunlar arasındakı fərqlər lisenziyadan lisenziyata ötürülən hüquqların həcmi, xüsusilə də ərazi məhdudiyyətlərin həcmi əsasında müəyyənləşdirilir.

1. Sadə (qeyri-müstəsna) lisenziya müqavilələri.

Sadə lisenziya müqaviləsi üzrə elmi-texniki nailiyyətlərin, ixtiraların, nou-hau, sənaye nümunələrinin əmtəə nişanlarının sahibi olan lisenziyar onların müqavilədə müəyyən edilmiş ərazidə və müddətdə istifadə edilməsi üçün iislenziyata ötürür. Bu zaman lisenziyar həm müqavilə predmetində özü istifadə etmək, həm də analoji lisenziyanın üçüncü şəxsin istifadəsinə vermək hüququnu özündə saxlayır.

Bu baxımdan, sadə lisenziyalar, lisenziya müqaviləsi üzrə lisenziyata təqdim olunmuş bazarlarda lisenziyar və lisenziyat arasında rəqabət mübarizəsinin mümkünlüyü ilə xarakterizə olunurlar.

Adətən lisenziyalar lisenziyalar arasında rəqabətə yol verməmək üçün az miqdarda sadə lisenziya satırlar. Buna baxmayaraq külli miqdarda sadə lisenziyaların satılması hallarına da rast gəlinir.

Sadə lisenziyalar adətən kütləvi tələbat olan məhsullar üzrə verilir. Çünki, lisenziyar lisenziyatın müqavilə üzrə ona təqdim olunmuş bazardakı tələbi təkbəşinə ödəyəcəyinə inanmır.

2. Müstəsna lisenziya müqavilələri.

Müstəsna lisenziya müqavilələri üzrə lisenziyata elmi-texniki nailiyyətlər, ixtiralar, nou-hau, əmtəə nişanları və sairədən müəyyən ərazidə və müddətdə istifadə hüququ verilir, lisenziyar isə həmin lisenziya müqaviləsi predmetində

istifadə hüququnu və analoci lisenziyanı üçüncü şəxsə satmaq üçün hüququnu itirir.

Bu şərtə müvafiq olaraq müstəsna lisenziya üzrə lisenziata təqdim olunmuş bazarlarda onunla nə lisenziar nə də lisenziatın digər iisenziatların rəqabət mübarizəsinə girmirlər, müstəsna lisenziya satarkən lisenziar bağlanmış müqaviləyə zidd olmamaq şərtilə, başqa sözlə, digər ərazilər çərçivəsində həmin müqavilə predmetindən istifadə etmək və üçüncü şəxslərə sadə və ya müstəsna lisenziya üzrə satmaq hüququnu özündə saxlayır.

Müstəsna lisenziya müqavilələrinin imzaianması zamanı həmişə yadda saxlamaq lazımdır ki, onların köməyi ilə satış bazarlarının və təsir dairələrinin bölüşdürülməsi həyata keçirilir.

3. Tam lisenziya müqavilələri.

Tam lisenziya müqavilələri, elmi-texniki nailiyyətlərin ixtiralaraların nou-hau-sənaye nümunələrinin əmtəə nişanlarının və onlardan istifadə hüququnun heç bir məhdudiyyət olmadan müəyyən müddətə lisenziardan lisenziata ötürülməsini nəzərdə tutur. Bu zaman lisenziar həmin müddət ərzində lisenziya obyektindən istifadə hüququnu tamamilə itirir.

Əgər tam lisenziya müqaviləsinin fəaliyyət müddəti ixtira sənaye nümunəsi və əmtəə nişanı üzrə alınmış patentin fəaliyyət müddətindən çoxdursa və ya ona bərabərdirsə, bu cür müqavilələr öz texniki-iqtisadi mahiyyətinə görə patent satılması ilə eyni hesab edilə bilər. Bununla belə əgər patent satılması zamanı müqavilə predmeti üzrə mülkiyyət hüququ satıcıdan alıcıya keçirsə, tam lisenziya satışı zamanı bu hüquq satıcıda qalır, Tam lisenziya ilə patent satışı arasında olan prinsipial fərq elə bundadır.

4. Sublisenziyalar.

Sublisenziyalar mahiyyət etibarilə sadə və müstəsna üsenziyaların bir növü kimi çıxış edirlər. Sublisenziyanın maraqlı cəhəti ondadır ki, onu lisenziar deyil, ondan ilkin lisenziya müqaviləsi üzrə tam və ya müstəsna lisenziya almış lisenziat satır.

Bəzən sublisenziya müqavilələrini «asılı lisenziyalar» adlandırırlar. Çünki, onlar şərtlərinə və ötrülən hüquqların həcminə görə birbaşa olaraq lisenziar və lisenziat arasında bağlanmış müqavilələrdən asılı olurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, sadə lisenziya əldə etmiş üsenziat sublisenziya vermək hüququna malik olmur.

Tam və ya müstəsia lisenziya satarkən müqavilədə lisenziata sublisenziya satmaq hüququnun verilməsi razılaşıdır. Adətən, bu hüququndan istifadə etməzdən əvvəl lisenziat sublisenziya satılması şərtlərini (xüsusilə qiymət və ödəniş şərtlərini) lisenziarla razılaşıdırmalıdır.

Sublisenziya həm sadə, həm də müstəsna lisenziya şərtləri əsasında satıla bilər. Praktikada daha çox sadə lisenziya əsasında verilən sublisenziyalara rast gəlinir.

Beynəlxalq lisenziya ticarətində müxtəlif lisenziya müqavilələrinə rast gəlinir. Bu müqavilələr öz strukturlarına görə də bir-birlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Yəni hər bir lisenziya müqaviləsi xarakterinə görə spesifik olur.

Bununla belə beynəlxalq lisenziya ticarəti təcrübəsində çoxsaylı tipik lisenziya müqaviləsi variantları yaranmışdır. Tipik lisenziat müqavilələri adətən müxtəlif təşkilatlar, o cümlədən BMT komissiyaları, sənaye firmalarının sahə assosiyaları və birlikləri, eləcə də ayrıca firmalar tərəfindən işlənir. Tərəflər arasında konkret lisenziya müqaviləsinin hazırlanmasında həmin tipik müqavilələrdən istifadə olunur. Bir qayda olaraq beynəlxalq lisenziya müqavilələrinin strukturu aşağıdakı kimi olur:

1. Preambula.
2. Müqavilənin predmeti.
3. Texniki sənədləşdirmə.
4. Müqavilənin fəaliyyət müddəti.
5. Müqavilənin fəaliyyət ərazisi.
6. Lisenziya müqaviləsi üzrə lisenziann öhdəlikləri.
7. Lisenziya müqaviləsinin qiyməti və ödəniş şərtləri.

8. Texniki kömək.
9. Rüsum, haqq və vergilər.
10. Qarşılıqlı informasiya təminatı.
11. Sirliliyin təmin olunması.
12. Zəmanət.
13. Mübahisələrin həlli.
14. Müqavilənin fəaliyyətinin vaxtından əvvəl dayandırılması şərtləri.
15. Digər şərtlər.
16. Tərəflərin imzaları.

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlər inkişaf etmiş ölkələr (İEO) həm digər İEO-lərdə, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr (İEOÖ) patent alınmasını xeyli artırmışlar. Xarici kompaniyalar ixtiraları İEOÖ-lərdə patentləşdirməklə həmin ölkələrə məhsul ixracında inhisar mövqə əldə etməyə çalışırlar. Maraqlıdır ki, hazırda dünyanın əksər ölkələrində qeyri-rezidentlər rezidentlərdən daha çox patent ərizəsi verilir. Ən çox patent qeydə alınmış ölkələr siyahısına ABŞ başçılıq edir. Onun ardınca Yaponiya, Almaniya, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Rusiya, Kanada və İsveç gəlir. MDB və Baltıqyanı ölkələrin bu sahədə dünya üzrə xüsusi çəkisi təxminən 3%-dir. Təəssüf ki, bu gün Azərbaycanın xarici lisenziya ticarəti aşağı səviyyədədir.

25 dekabr 1995-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən Paris konvensiyası, 1970-ci ildə Vaşinqtonda imzalanmış Patent Kooperasiyası müqaviləsi, 19-cu il Madrid sazişi eyni vaxtda rətifasiya edildilər. Elə həmin tarixdə Milli Məclis Azərbaycan Respublikasının ümumdünya İntellektual Mülkiyyət Təşkilatına (VOİS) üzv olması haqqında qərar qəbul etdi. 1999-cu il iyun ayından etibarən isə Azərbaycan Bern İttifaqının üzvüdür.

Bütün bunlar Azərbaycanın milli patent - lisenziya sisteminin və bu sistemin fəaliyyətini tənzimləyəcək patent- lisenziya qanunvericiliyinin yaradılması üçün əlverişli imkanlar yaratdı.

Nəticədə 10 iyun 1997-ci il tarixdə «Patent haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununu qəbul edildi. Bu qanun Azərbaycan Respublikası ərazisində ixtiraların, faydalı modellərin və sənaye nümunələrinin yaradılması, hüquqi mühafizə və istifadəsi ilə yaranan əmlak münasibətlərini və onlara bağlı şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənziməyir (bax [12]).

II FƏSİL. MÜLKİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏŞKİLİ VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ.

2.1. Mülkiyyət hüququ nəzəriyyəsinin formalaşması və təkamülü

İqtisadi kateqoriya olan mülkiyyət və mülkiyyət hüququ kimi anlayışlar bir birindən fərqlənir. Bunlar üst-üstə düşməyən və bir-birinə tam uyun gəlməyən anlayışlardır. İqtisadi kateqoriya olan mülkiyyətin mülkiyyət hüququna nisbətən tarixi daha əzəldir.

İqtisadi kateqoriya kimi mülkiyyət insan cəmiyyəti ilə bərabər yaranmışdır. Mülkiyyət iqtisadi münasibətləri hələ ibtidai icma quruluşunda dövlət və hüququn olmadığı bir zamanda mövcud olmuşdur. Dövlət və hüququn meydana gəlməsi ilə cəmiyyətdəki mülkiyyət iqtisadi münasibətlərin hüquqi cəhətdən ifadə edilməsinə və möhkəmləndirilməsinə, mülkiyyətçinin mənafeyinin hüquqi mühafizəsinə zərurət yaranmışdır.

Mülkiyyət iqtisadi münasibətləri mülkiyyət hüququ ilə hüquqi cəhətdən qorunur və möhkəmləndirilir. Bu münasibətlər hüquq normaları ilə tənzimlənməklə mülkiyyət hüququ forması alır. Daha doğrusu, mülkiyyət hüququ iqtisadi kateqoriya olan mülkiyyəti hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirir və ifadə edir.

Mülkiyyət hüququ anlayışı iki mənada işlədilir: obyektiv mənada mülkiyyət hüququ; subyektiv mənada mülkiyyət hüququ;

Obyektiv mənada mülkiyyət hüququ dedikdə mülkiyyət münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu nəzərdə tutulur. Obyektiv mənada mülkiyyət hüququ mülkiyyət hüququ institutu ilə əhatə olunur.

Mülkiyyət hüququ obyektiv mənada kompleks (çoxsahəvi) xarakterə malik olan hüquq institutudur (bax [20]).

Beləliklə, obyektiv mənada mülki hüquq dedikdə, maddi nemətlərə yiyələnməklə əlaqədar yaranan münasibətləri tənzimləyən və qoruyan, habelə

mülkiyyətçinin əmlaka sahiblik, əmlakdan istifadə və onun üzərində sərəncam vermək hüququnu təmin edən hüquq normalarının sistemi nəzərdə tutulur.

Mülkiyyətin hüquqi məzmununun müəyyən edilməsində əsas anlayışlardan biri də subyektiv mənada mülkiyyət hüququ sayılır. Subyektiv mənada mülkiyyət hüququ həmişə müəyyən şəxsə mənsub olmaqla konkret əmlaka aid olur. Bu hüquq yalnız müəyyən hüquqi faktlar olduqda əmələ gəlir.

Subyektiv mənada mülki hüquq dedikdə subyektin ona mənsub olan əmlaka (əşyaya) öz istədiyi kimi sahib olmaq, ondan istifadə etmək və ona dair sərəncam vermək üzrə dövlət tərəfindən tanınan və qorunan hüquqları başa düşülür.

Mülkiyyət hüququnun əmələgəlmə əsasları dedikdə , subyektiv mülkiyyət hüququnun yaranmasını şərtləndirən qanunun əlaqələndirdiyi hüquqi faktlar və hüquqi tərkib başa düşülür. Belə fakt rolunda həm hadisə (məsələn, vərəsəlik əsasında mülkiyyətin əmələ gəlməsinə səbəb olan vətəndaşın ölümü), həm də hərəkət (məsələn, müqavilə balamaqla əmlakın özgəninkiləşdirilməsi) çıxış edə bilər.

Mülkiyyət hüququnun əmələgəlmə əsaslarına sivilistika elmində titul mülkiyyəti də deyilir. Əgər mülkiyyət hüququ müvafiq hüquqi faktlardan əmələ gələn hüquqi əsasa malik olarsa, buna titul sahibliyi deyilir. Mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsini şərtləndirən hüquqi əsas isə titul adlanır. Əgər mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi hüquqi əsasa və ya titula malik olmazsa bu titulsuz sahiblik adlanır. Belə sahiblik faktiki sahiblik olmaqla qanunda birbaşa nəzərdə tutulduu halda müəyyən hüquqi nəticələrin yaranmasına səbəb ola bilər. Məsələn, daşınmaz əmlakı mülkiyyətçisi olmayan şəxs, əgər ona öz əmlakı kimi vicdanla sahiblik (vicdanlı sahiblik, yəni titulsuz sahibliyin bir növü) edərsə, bu əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edir (bax [20]).

Sivilistika elmi mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin iki üsulunu müəyyən edir: ilkin üsul; törəmə üsul. Dünyanın bir çox ölkələrinin mülki hüquq elmi mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə və ilkin üsulu kimi iki üsulu nəzərdə tutur.

Hüquq ədəbiyyatlarında mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin ilkin və törəmə üsulu kumi iki üsulun fərqləndirilməsində iki meyar əsas götürülür: iradə meyarı; hüquqi varislik meyarı. İradə meyarının (iradə konsepsiyasının) tərəfdarlarına görə ilkin üsullar odur ki, bu üsulla mülkiyyət hüququ iradədən asılı olmayaraq əmələ gəlir.

Törəmə üsullar odur ki, bu üsulla mülkiyyət hüququ əmlakın əvvəlki mülkiyyətçisinin iradəsi əsasında müəyyən edilir.

Transaksion nəzəriyyənin təsviri və bu istiqamətli tədqiqat üçün vacib şərt sabit və dayanıqlı cəmiyyətdə mülkiyyət hüququ sistemi hesab olunur. Lakin iqtisadi sistemi transformasiya proseslərini yaşayan cəmiyyətlər üçün qeyri-sabitlik, özəlləşdirmənin ilk və sonrakı mərhələsində mülkiyyət hüquqlarının yenidən bölgüsü dövründə mülkiyyət münasibətlərində dinamik qeyri-müəyyənlik hökm sürür. Bu mülkiyyət hüququnun ümumi strukturuna, eləcə də onun hər bir elementinin mahiyyətinə aid edilir.

Mülkiyyət hüququ nəzəriyyəsi kontraktlar və bazarlar probleminə əsaslansa da, başlıca olaraq mülkiyyətin hüquqi interpretasiyası və iqtisadi inkişafını şərtləndirən bir çox aspektlərlə əhatə olunmur. Buna baxmayaraq özəlləşdirmənin gedişində mülkiyyətin alternativ sistemi və transaksion xərclərin təhlili xüsusilə maraqlı tədqiqat sahəsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. "Prinsipal (sahib)-agent" nəzəriyyəsində əsas diqqət resursların sahibinin imkanlarının aşkara çıxarılmasına yönəldilir. Prinsipal və agent qeyri-müəyyənlik və risk şəraitində fəaliyyət göstərdiyindən prinsipal agentin xidmətinin keyfiyyəti haqqında tam informasiya əldə edə bilmir. Bu isə riskin agentlə bölüşdürülməsindən irəli gələn müdafiə elementlərinin effektivini aşağı salır.

Mülkiyyət hüququ subyektiv hüquqların tərkibində özünə yer tutmuşdur. Mülkiyyət hüququ elə subyektiv hüquqlara aiddir ki, o müəyyən hüquqi faktların olması və yaxud onların məcmusu zamanı əldə edilir. Belə hüquqi faktlar mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi əsasları (üsulları) adlanır.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulları ilkin və törəmə olmaqla iki yerə bölünür. İlkin və törəmə üsulların fərqləndirici kriteriyalarına gəlincə, birincisində kriteriya kimi iradəvi, ikincisində isə hüquq varisliyi əsas götürülür.

İradəvi kriteriya tərəfdarları hesab edirlər ki, mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkinə elə üsullar aiddir ki, bu zaman mülkiyyət hüququ iradədən asılı olmayaraq əldə edilir. Törəmədə isə mülkiyyət hüququ mülkiyyətçi sələfin iradəsindən asılı olaraq əldə edilir.

Hüquq varisliyi üsullarının tərəfdarları isə ilkinə o üsulları aid edirlər ki, onun əsasında hüquq varisliyi yoxdur, törəmədə isə üsullar hüquq varisliyinə söykənir.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin və törəmə üsulları qüvvədə olan qanunvericiliklə birbaşa olaraq təsbit edilməmişdir (bax [20]).

İlkin üsulla mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi o deməkdir ki, əşya üzərində mülkiyyət hüququ əvvəllər heç kəsə məxsus olmamışdır və ilk dəfə əldə edilir. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsuluna aşağıdakılar aid edilir: yeni hazırlanmış əşya üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi; emal; yığılması hamıya müyəssər olan əmlakın mülkiyyətə götürülməsi; sahibsiz əmlak üzərində mülkiyyət hüququ; tapıntı; nəzarətsiz heyvanlar; dəfinə; əldə etmə müddəti; özbaşına (icazəsiz) tikilmiş tikililər üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və s.

Mülkiyyət hüququnun törəmə üsulla əldə edilməsinə aiddir: milliləşdirmə; özəlləşdirmə; hüquqi şəxsin ləğvi və yenidən təşkili zamanı onun əmlakına mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi; rekvizisiya və müsadirə; vərəsəlik hüququ əsasında mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və s.

Bu üsulların bəziləri (məsələn, rekvizisiya, müsadirə və s.) həm də mülkiyyət hüququnun itirilməsi (xitamı) üsullarına aiddir.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin elə üsulları var ki, onlar həm ilkin, həm də törəmə kimi çıxış edirlər.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulları mülkiyyət hüququnun bütün növləri üçün və yaxud mülkiyyət hüququnun bir növü üçün səciyyəvi ola bilər. Elə üsullar da var ki, onlar mülkiyyət hüququnun yalnız bir növünün əldə edilməsi üçün səbəb ola bilər.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ayrı-ayrı üsullarını nəzərdən keçirək.

Yeni yaradılmış və ya hazırlanmış əşya üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi ilkin üsuldur, belə ki, mülkiyyət hüququ əvvəllər olmayan əmlak üzərində yaranır. Əmlakı yaradan və ya hazırlayan (qanuni yolla) onun mülkiyyətçisi hesab olunur. Belə əmlak daşınar və daşınmaz əmlak ola bilər. Daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət hüququ dövlət qeydiyyatına alınan vaxtdan əldə edilir.

Emal və spesifikasiya mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulu kimi onunla xarakterizə olunur ki, əmlak başqasının materialı üzərində şəxsin əməyi nəticəsində yaranır. Əgər müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, əşya üzərində mülkiyyət hüququnu material sahibi əldə edir.

Elə hallar olur ki, emal və spesifikasiya edən, özgə materialından mülkiyyətçi ilə müvafiq müqavilə olmadan istifadə edir. Bu zaman emal edən üç halda yeni yaradılan əmlakın sahibi ola bilər:

1) əməyin dəyəri materialın dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduqda;

2) emal edən vicdanlı olduqda, yəni o işi başa çatdırana qədər materialın başqasına məxsus olduğunu bilməmiş olduqda;

3) spesifikasiyor (emal edən) əşyanı kommersiya məqsədi üçün deyil, öz şəxsi məqsədi üçün düzəltmiş olduqda. Bu əlamətlərdən hər hansı biri olmayanda mülkiyyətçi materialın sahibi olur.

Əgər müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, əşyanın sahibi olan material mülkiyyətçisi spesifikasiyorun (ustanın və s.) haqqını ödəməlidir; əgər mülkiyyətçi spesifikasiyor olsa materialın dəyərini ödəməlidir. Belə qayda müqavilə olmayanda da tətbiq olunur.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsullarından biri də yığılması hamıya müəssər olan əmlakın mülkiyyətə götürülməsi üsuludur. Qanunvericiliyə əsasən, mülkiyyətçinin imtina etdiyi daşınar əşya da sahıbsız əmlak hesab olunur. Mülki Məcəllənin 185-ci maddəsinə əsasən, mülkiyyət hüququndan imtina etmək məqsədilə mülkiyyətçinin atdığı və ya digər şəkildə əl çəkdiyi daşınar əşyanı (atılmış əmlakı) başqa şəxslər öz mülkiyyətinə yönəldə bilər(bax [3]).

Atılmış başqa əmlak onu sahibliyə başlamış şəxsin mülkiyyətinə o zaman daxil olur ki, bu əmlak həmin şəxsin ərizəsi ilə məhkəmə tərəfindən sahıbsız hesab edilir.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsullarından biri de tapıntıdır. Tapıntı o əşyalar hesab olunur ki, mülkiyyətçinin və ya onun səlahiyyətlərini həyata keçirən şəxsin iradəsindən asılı olmayan səbəblər üzündən onun sahibliyindən çıxmış və kimsə tərəfindən tapılmış olsun.

İtirilmiş əşyanı tapan şəxs tapıntı barədə onu itirmiş şəxsə (mülkiyyətçisinə), əgər mülkiyyətçi məlum deyilsə, onda polisə dərhal xəbər verməli və həmin əşyanı təhvil verməlidir. Əşyanı tapan şəxsə mülkiyyətçinin məlum olduğu və ya mülkiyyətçinin əşyaya hüququnun artıq polisə bildirildiyi hallar istisna olmaqla, əşyanı tapan şəxs bu barədə xəbər verdiyi vaxtdan birillik müddət keçdikdən sonra tapıntıya mülkiyyət hüququ əldə edir. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi ilə bir vaxtda həmin əşyaya bütün başqa hüquqlara xitam verilir.

Əşyanı tapan şəxs, onu mülkiyyətçisinə verdiyi zaman tapılmış əşyanın dəyərinin 5 %-i miqdarında bəxşiş tələb edə bilər.

Tapıntı ilə dəfinənin müəyyən oxşarlığı var. Bu hər ikisində gözlənilmədən özgə əmlakının tapılmasıdır. Bununla bərabər dəfinənin özünün xüsusiyyətləri var. Dəfinə, yəni müəyyən niyyətlə torpağa basdırılmış və ya sair üsullarla gizlədilmiş elə pul və ya qiymətli əşyalardır ki, onun mülkiyyətçisini müəyyən etmək olmur və ya mülkiyyətçi qanuna əsasən, bu əşyalara mülkiyyət hüququnu itirmiş olur. Mülkiyyətçinin iradəsindən asılı olmayaraq itirilmiş tapıntıdan fərqli olaraq, dəfinəni düşünülmüş qaydada gizlədilən qiymətli əşya hesab etmək olar.

Dəfinənin aşkar edilməsi üsulları müxtəlifdir. Əgər dəfinənin mülkiyyətçisini müəyyənləşdirmək mümkün olmasa, onda dəfinə, onun gizlədildiyi torpaq sahəsinin və yaxud tikilinin mənsub olduğu şəxslə dəfinəni aşkar etmiş şəxsin mülkiyyətinə, bərabər paylar şəklində daxil olur. Dəfinənin aşkar edilməsi şəxsin əmək və ya qulluq vəzifələrindən irəli gəlmirsə, həmin şəxs dövlətə təhvil verdiyi qiymətli əşyanın dəyərinin əlli faizi miqdarında bəxşiş almaq hüququna malikdir.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsullarından olan nəzarətsiz heyvanların hüquqi rejimindən Mülki Məcəllənin 192-ci maddəsində bəhs edilir. Həmin maddəyə uyğun olaraq, nəzarətsiz və ya otlamağa buraxılmış mal-qaranı və ya digər nəzarətsiz heyvanları tutan şəxs onları mülkiyyətçisinə qaytarmalıdır, heyvanların mülkiyyətçisi və ya onun olduğu yer bilinmədikdə isə onları tutduğu andan ən gec üç gün keçənədək aşkar etdiyi heyvanlar barədə polisə xəbər verməlidir; polis mülkiyyətçinin axtarılması üçün tədbirlər görməlidir(bax [3]).

Nəzarətsiz ev heyvanlarının tutulması barədə xəbər verildiyi gündən altı ay müddətində onların mülkiyyətçisi aşkar edilməzsə və ya özü onlara hüququnu bildirməzsə, heyvanları saxlayan və onlardan istifadə edən şəxs onlara mülkiyyət hüququ əldə edir. Həmin şəxs saxladığı heyvanları mülkiyyətə götürməkdən imtina etdikdə, onlar dövlət mülkiyyətinə daxil olur.

Nəzarətsiz heyvanlar mülkiyyətçisinə qaytarıldıqda, onları saxlamış şəxs, heyvanlardan istifadə nəticəsində götürdüyü mənfəəti çıxmaq şərtlə, onların saxlanması ilə bağlı çəkdiyi zəruri xərclərin əvəzinin heyvanların mülkiyyətçisi tərəfindən ödənilməsi hüququna malikdir. Nəzarətsiz heyvanları tutmuş şəxs onların mülkiyyətçisindən tutduğu heyvanların dəyərinin 5 %-i miqdarında bəxşiş tələb edə bilər. Bundan başqa, nəzarətsiz heyvanları tutan şəxs səlahiyyətli şəxsdən həmin heyvanlar saxlanması xərclərinin əvəzini ödəməyi də tələb edə bilər. Əgər heyvanları tutan şəxs bu barədə məlumat verməmişsə və ya onu gizlətməyə cəhd göstərmişsə, bəxşiş almaq hüququ əmələ gəlmir.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsullarından biri də mülkiyyətin əldə etmə müddətidir. Müddəti əldə edən mülkiyyət hüququ əvvəlki mülkiyyətçinin iradəsindən asılı olmayaraq əmələ gəlir. Həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərin əldə etmə müddətinə görə mülkiyyət hüququ yarana bilər.

Mülkiyyət hüququ elə subyektiv hüquqlara aiddir ki, o müəyyən hüquqi faktların olması və yaxud onların məcmusu zamanı əldə edilir. Belə hüquqi faktlar mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi əsasları (üsulları) adlanır.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulları ilkin və törəmə olmaqla iki yerə bölünür. İlkin və törəmə üsulların fərqləndirici kriteriyalarına gəlinə, birincisində kriteriya kimi iradəvi, ikincisində isə hüquq varisliyi əsas götürülür.

İradəvi kriteriya tərəfdarları hesab edirlər ki, mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkinə elə üsullar aiddir ki, bu zaman mülkiyyət hüququ iradədən asılı olmayaraq əldə edilir. Törəmədə isə mülkiyyət hüququ mülkiyyətçi sələfin iradəsindən asılı olaraq əldə edilir.

Hüquq varisliyi üsullarının tərəfdarları isə ilkinə o üsulları aid edirlər ki, onun əsasında hüquq varisliyi yoxdur, törəmədə isə üsullar hüquq varisliyinə söykənir.

Bu mübahisələr həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, iradəvi kriteriyanın tərəfdarları milliləşdirməni sözsüz olaraq mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsullarına şamil edirlər. Dövlət bu zaman əvvəlki mülkiyyətçinin iradəsi ziddinə olaraq mülkiyyətçi olur. Əksinə, hüquq varisliyi üsullarının tərəfdarları isə milliləşdirməni mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsulu hesab edirlər.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin və törəmə üsulları qüvvədə olan qanunvericiliklə birbaşa olaraq təsbit edilməmişdir. Lakin bu üsullar qanunun təfsirində öz əksini tapır.

İlkin üsulla mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi o deməkdir ki, əşya üzərində mülkiyyət hüququ əvvəllər heç kəsə məxsus olmamışdır və ilk dəfə əldə edilir.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsuluna aşağıdakılar aid edilir: yeni hazırlanmış əşya üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi; emal; yığılması hamıya müəssər olan əmlakın mülkiyyətə götürülməsi; sahibsiz əmlak üzərində mülkiyyət hüququ; tapıntı; nəzarətsiz heyvanlar; dəfinə; əldə etmə müddəti; özbaşına (icazəsiz) tikilmiş tikililər üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və s.

Mülkiyyət hüququnun törəmə üsulla əldə edilməsinə aiddir: milliləşdirmə; özəlləşdirmə; hüquqi şəxsin ləğvi və yenidən təşkili zamanı onun əmlakına mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi; rekvizisiya və müsadirə; vərəsəlik hüququ əsasında mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və s.

Bu üsulların bəziləri (məsələn, rekvizisiya, müsadirə və s.) həm də mülkiyyət hüququnun itirilməsi (xitamı) üsullarına aiddir. Çünki bazar iqtisadiyyatı dövründə şeylərin mülki dövriyyədə dolanmasının yüksəlməsi, onlara sahiblik hüququnun da tez-tez dəyişməsi ilə səciyyələnir. Bu isə bir şəxsdə, mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi, digər şəxsdə isə belə hüquqların itirilməsinə səbəb olur.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin elə üsulları var ki, onlar həm ilkin, həm də törəmə kimi çıxış edirlər. Məsələn, bəhər və gəlirə mülkiyyət hüququ və s.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulları mülkiyyət hüququnun bütün növləri üçün və yaxud mülkiyyət hüququnun bir növü üçün səciyyəvi ola bilər. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi mülkiyyət hüququnun hər bir növünün əldə edilməsi üçün əsas ola bilər. Elə üsullar da var ki, onlar mülkiyyət hüququnun yalnız bir növünün əldə edilməsi üçün səbəb ola bilər. Məsələn, milliləşdirmə, müsadirə və s. ancaq dövlət mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üçün əsasdır. Belə üsullara qanunla müəyyən edilmiş hallarda fiziki və hüquqi şəxslərdən alınan vergi, rüsum, gömrük və s. aid etmək olar.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsullarından biri də mülkiyyətin əldəetmə müddətidir. Müddəti əldə edənin mülkiyyət hüququ əvvəlki

mülkiyyətçinin iradəsindən asılı olmayaraq əmələ gəlir. Həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərin əldə etmə müddətinə görə mülkiyyət hüququ yarana bilər.

Əldə etmə müddətinə görə mülkiyyət hüququnun yaranması üçün qanunda nəzərdə tutulan müəyyən şərtlərin (rekvizitlərin) olması vacibdir.

Birinci, qanunda nəzərdə tutulmuş əldə etmə müddətinin vaxtı başa çatmalıdır. Bu zaman daşınmaz (məsələn, ev və s.) və daşınar (avtomobil və s.) əmlaka mülkiyyət hüququnun əldə olunması bir-birindən fərqlənir. Daşınmaz əmlakın mülkiyyətçisi olmayan, lakin on il ərzində ona öz əmlakı kimi vicdanla, açıq və fasiləsiz sahiblik edən fiziki və ya hüquqi şəxs bu əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edir.

İkinci, müddətli əldə edən əmlakı öz şəxsi əmlakı kimi əldə edərkən onun digər mülkiyyətçisinin olmamasını nəzərə almalıdır, əks halda müddətli əldə etmənin rekvizitləri yox olmuş olur, həm də sahibliyin vicdanlılıq və aşkarlığı şübhə altına alınmış olur.

Üçüncü, o əmlakı vicdanlı əldə etməlidir. Bu o deməkdir ki, əmlakı əldə edən həmin əmlak üzərində mülkiyyət hüququna malik olmamasını bilmir və bilməməlidir. Belə ki, hüquq təsdiqedicisi sənədlərin olmaması (məsələn, yaşayış evinə) hələ əldə edənə vicdansız olmasına dəlalət etmir.

Dördüncü, əmlakı əldə edən onu açıq əldə etməli, gizlətməməlidir. Əks halda onun həm vicdanlı, həm də qanunla tələb olunan rekvizitlərinin olmasına şübhə yaranar.

Beşinci, müddətli əldə etmə yuxarıda deyilən şərtlərə cavab verməklə həm də daimi (fasiləsiz) olmalıdır. Müddətli əldə etmə üzrə mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin axma müddəti əldə edənə əmlakı sahibinə qaytarmaq barədə öhdəliklərinin etiraf olunması və ya ona səlahiyyətli şəxs tərəfindən əmlakın qaytarılması barədə təqdim olunan iddia ilə kəsilmiş olur.

Mülki qanunvericilik özbaşına tikinti və onun nəticələrini də mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsullarına şamil edir. Tikinti məqsədləri üçün ayrılmayan torpaq sahəsində və ya buna lazımi icazələr almadan və ya şəhərsalma

və tikinti normalarını və qaydalarını ciddi surətdə pozmaqla tikilmiş yaşayış evi, digər tikili, qurğu və ya başqa daşınmaz əmlak özbaşına tikinti sayılır. Özbaşına tikinti aparmış şəxs ona mülkiyyət hüququ əldə etmir. Onun tikintiyə dair sərəncam vermək - onu satmaq, bağışlamaq, icarəyə vermək, digər əqdlər bağlamaq ixtiyarı yoxdur. Belə özbaşına tikilmiş tikintilər məhkəmənin qətnaməsinə əsasən, əvəzsiz olaraq alınıb bələdiyyə fonduna verilə bilər və ya yerli orqanların qərarına əsasən, onları tikdirən şəxs tərəfindən və ya onun hesabına sökülə bilər.

Belə tikintilərə mülkiyyət hüququ məhkəmə tərəfindən o şəxs üçün tanınır bilər ki, tikinti aparılmış torpaq sahəsi onun mülkiyyətində olsun. Əgər tikintinin saxlanması digər şəxslərin hüquqlarını və qanunla qorunan mənafelərini pozursa və ya fiziki şəxslərin həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə yaradırsa, göstərilən şəxsin özbaşına tikintiyə mülkiyyət hüququ tanınır bilməz.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin mühüm üsullarından biri də törəmə üsuldur. Törəmə üsulla mülkiyyət hüququnun yaranması dedikdə, əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun əvvəlki mülkiyyətçinin hüququndan törəməsi başa düşülür.

Ölkəmizdə vaxtilə - sosialist inqilabı nəticəsində mülkiyyətin hökmran növünün əmələ gəlməsində milliləşdirmə mühüm rol oynamışdır. Milliləşdirmə dedikdə, istehsal vasitələrinin normativ qaydada məcburi dəyəri ödənilmədən dövlətin xeyrinə olaraq alınması başa düşülür.

Milliləşdirmə üçün aşağıdakılar səciyyəvidir:

- əsas istehsal vasitələrinin dövlətin xeyrinə məcburi alınması;
- əmlakın dəyəri ödənilmədən dövlət mülkiyyətinə keçməsi;
- maddi dəyərlərin normativ qaydada, başqa sözlə, rəhbərliyin qərarı ilə və başqa aktlarla alınması.

Təəssüf ki, ölkəmizdə milliləşdirmə əvəzsiz olaraq aparılmış, əvvəlki sahiblərə heç bir kompensasiya verilməmişdir. Onilliklər sübut etdi ki, böyük istehsal potensialını öz əlində cəmləşdirməklə dövlət artıq, onun idarə olunmasının öhdəsindən gələ bilməmişdir.

Artıq, fiziki və hüquqi şəxslərin əmlakının məcburiyyət yolu ilə dövlətin müsadirə etməsi imkanları əsaslı dəyişikliklərə uğramışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında «Mülkiyyət haqqında» Qanunun 23-cü maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikası mülkiyyət hüququna xitam verən qanunvericilik aktları qəbul etdikdə həmin aktların qəbul olunması nəticəsində mülkiyyətçiyə dəyən zərərin əvəzi məhkəmənin qərarı ilə Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan MR tərəfindən mülkiyyətçiyə tam həcmdə ödənilir.

Hazırda ölkəmizdə özəlləşmə, yəni dövlət əmlakının fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətinə verilməsi prosesi gedir. Bu zaman dövlət mülkiyyətinə xitam verilməsi və bunun əsasında fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi hüquq varisliyi qaydasında baş verir(bax [3]).

Törəmə üsullardan biri də hüquqi şəxsin ləğvi və ya yenidən təşkili zamanı mülkiyyət hüququnun əldə edilməsidir.

Yenidən qurulması zamanı hüquqi şəxsin əmlakı hüquqi varislərə keçir. Müəssisə ləğv edildikdə isə kreditorlarla haqq-hesab çəkildikdən sonra yerdə qalan hissə hüquq varisləri arasında bölünür. Bu zaman müəssisənin təsis müqaviləsi nəzərə alınır. Əgər ləğv olunan hüquqi şəxs ictimai təşkilatdırsa, onun əmlakı ilə nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş qaydada rəftar olunur. Bütün bu sahədə mübahisəli məsələlər məhkəmə qaydasında həll olunur.

Rekvizisiya və müsadirə də mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsullarındandır.

Hüquq pozuntusu üçün sanksiya olaraq dövlət tərəfindən əmlakın məcburi, dəyəri ödənilmədən alınmasına müsadirə deyilir. Belə hallarda dövlət həmin əmlaka görə mülkiyyətçinin öhdəliklərindən ötrü cavabdeh deyildir.

Cinayət hüququ müsadirəyə tamah məqsədilə edilmiş ağır və xüsusilə ağır cinayətlərdə əlavə cəza növü kimi baxır. Müsadirə yalnız məhkəmə tərəfindən və qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda tətbiq olunur. Müsadirə müqəssirin həyatı üçün zəruri olan və onun himayəsində olan əmlakına yönəldilə bilməz. Belə əmlakın siyahısı qanunvericiliklə müəyyən olunur.

Mülki-hüquqi müsadirə sanksiya kimi etibarsız əqdlər zamanı da tətbiq edilir.

Müsadirənin milliləşdirmə ilə oxşarlığı var, hər ikisində əmlak məcburi, dəyəri ödənilmədən dövlət mülkiyyətinə daxil edilir. Bunların bir-birindən fərqi ondadır ki, milliləşdirmədə əmlakın alınması normativ qaydada həyata keçirilir, müsadirədə isə konkret hüquq pozuntusuna görə.

Mülkiyyətçidən dövlət mənafeyi və ya ictimai mənafe üçün (təbii fəlakətlər, texnoloji qəzalar, epidemiyalar və s.) dəyəri ödənilməklə əmlakın dövlət tərəfindən alınması həcz və yaxud rekvizisiya adlanır.

Rekvizisiya aşağıdakı cəhətlərinə görə müsadirədən fərqlənir:

1. Rekvizisiyada əmlakın dövlət mülkiyyətinə keçməsi, ancaq dəyəri ödənilməklə mümkündür;

2. Əmlakın dövlət mülkiyyətinə qatılmamaqla müəyyən müddətdə alınması. Məsələn, təbii fəlakət zamanı yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları əhaliyə məxsus olan nəqliyyat vasitələrindən istifadənin vacibliyi haqqında qərar çıxara bilər.

3. Rekvizisiyada əmlakın alınması hüquq pozuntusuna görə deyil, dövlət və ictimai maraqların təmini məqsədilə həyata keçirilir.

Əmlakı üzərində qanunsuz rekvizisiya və müsadirəyə məruz qalmış şəxs ona dəymiş zərərin dövlət hesabına ödənilməsi barədə məhkəmədə iddia ilə çıxış edə bilər.

Törəmə üsullardan biri də müqavilə üzrə əmlak əldə edənin mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsidir. Müqavilə üzrə əmlak əldə edənin mülkiyyət hüququ (əməli idarəetmə hüququ) qanun və ya müqavilə ilə sair hal nəzərdə tutulmamışdırsa, əşyanın verildiyi vaxtdan əmələ gəlir.

Mülki Məcəllənin 181-ci maddəsində daşınar əşyalara mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi əsasları göstərilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, daşınar əşyaya mülkiyyət hüququnun əldə edənə verilməsi üçün mülkiyyətçi əşyaya sahibliyi həqiqi hüquq əsasında ona verməlidir. Əşyanın verilməsi bunlardır: əşyanın əldə

edənin birbaşa sahibliyinə verilməsi, əşyaya dolayı sahibliyin müqavilə üzrə verilməsi, bu zaman əvvəlki mülkiyyətçi birbaşa sahib kimi qala bilər; mülkiyyətinin üçüncü şəxsdən sahibliyi tələb etmək hüququnu əldə edənmə verməsi (bax [3]).

Şəxsin qanunvericiliyin tələblərinə əməl etməklə özü üçün hazırladığı və ya yaratdığı yeni əmlaka mülkiyyət hüququnu onun özü əldə edir. Əmlakdan istifadə nəticəsində götürülən bəhərə, məhsula və gəlirə mülkiyyət hüququ isə həmin əmlakın mülkiyyətçisinə məxsusdur.

Mülkiyyətçisi olan əmlaka mülkiyyət hüququ başqa şəxs tərəfindən alqı-satqı, dəyişdirmə, bağışlama müqaviləsi və ya bu əmlakın özgənənləşdirilməsinə dair digər əqd əsasında əldə edilə bilər. Fiziki şəxs öldükdə, ona mənsub olmuş əmlaka mülkiyyət hüququ onun vərəsələrinə, hüquqi şəxs yenidən təşkil edildikdə isə yenidən təşkil edilmiş hüquqi şəxsin hüquq varisi olan hüquqi şəxsə keçir.

Mülki qanunvericilik daşınmaz əşyalara mülkiyyət hüququnun əldə edilməsində bir sıra qaydalar müəyyən etmişdir. Həmin qaydalardan biri də daşınmaz əmlakın satılmasına (verilməsinə) dair əqdlərin dövlət reyestrində qeydə alınmasıdır. Belə ki, bu cür əmlaka mülkiyyət hüququ onun verilməsinin daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alındığı andan əldə edənmə keçir. Əgər daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində əsassız qeydə alınmış mülkiyyətçi qeydə alınanın əsassız olduğunu bilməyərək, torpaq sahəsinə 10 il ərzində fasiləsiz və etirazsız sahiblik etmişsə, daha həmin sahə barəsində ona etiraz edilə bilməz.

Mülkiyyətçisi olmayan daşınmaz əmlakın əldə edilməsində isə mühüm tələb qanunvericiliklə müəyyən edilmiş əldəetmə müddətinin şərtlərinə riayət edilməsidir.

Konstitusiyaya və mülki qanunvericiliyin mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığını təsbit etməsi, bu və ya digər əmlak üzərində bütün hallarda fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüququnun təsdiq olunmasını təmin etməsi demək deyildir.

Biz, bir şəxsdə mülkiyyət hüququna xitam verilməsinin digər şəxsə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi ilə nəticələnməsi barədə çoxlu misallar gətirmişik. Lakin ola bilər ki, mülkiyyət hüququna xitam verilməsi onun digər şəxsə əmələ gəlməsi ilə nəticələnməsin. Bu əşyanın mülkiyyətçi tərəfindən istifadə olunması hallarından başqa, mülkiyyətinin onu məhv etməsi zamanı da baş verə bilər. Məsələn, ona lazım olmadıqda və ya səlahiyyətli dövlət orqanının tapşırığı ilə xəstə mal-qaranın məhv edilməsi və s.

Deyilən səbəblər bəzən, ümumiyyətlə, hüquqi cəhətdən tənzimlənmə tələb etmir (mülkiyyətçi öz əmlakını məhv edərkən, əgər bu hərəkət başqalarının maraqlarına toxunmursa), bəzən də bu səbəblər təkcə mülkiyyət hüququ normalarının deyil, digər hüquq normalarının təsirinə düşmüş olur. Məsələn, sığorta, zərərvurma nəticəsində yaranan öhdəliklər və s.

Mülki qanunvericiliyə əsasən, mülkiyyət hüququnun itirilməsinin (xitamının) aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. Daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyat yazısının ləğv edilməsi, habelə daşınmaz əmlakın tamamilə məhv olması;
2. Daşınar əşyanın mülkiyyətçisinin mülkiyyət hüququndan imtina etməsi, əşyanın məhv olması və ya sonralar hər hansı başqa şəxsin bu əşyaya mülkiyyət hüququnu əldə etməsi;
3. Öhdəliklər üzrə tutmanın əmlaka yönəldilməsi;
4. Qanuna görə həmin şəxsə mənsub ola bilməyən əmlakın özgəninkiləşdirilməsi;
5. Sahənin alınması ilə əlaqədar daşınmaz əmlakın özgəninkiləşdirilməsi;
6. Təsərrüfatsızcasına saxlanan mədəni sərvətlərin satın alınması;
7. Rekvizisiya;
8. Müsadirə.

Dövlət mülkiyyətində olan əmlak özəlləşdirmə haqqında qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətinə özgəninkiləşdirilir.

Fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində olan əmlakın dövlətin və cəmiyyətin ehtiyacları üçün özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərtilə yol verilə bilər.

İqtisadi artıma şərait yaradan dövlətin daxili siyasətinin istiqamətlərindən biri də mülkiyyət hüquqlarının qorunması və iqtisadi sabitliyin möhkəmlənməsidir.

Bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyətinin mühüm şərti mülkiyyət hüquqlarına hörmət olunması və qorunmasıdır. Mülkiyyət hüquqları altında insanların malik olduqları resurslara azad sərəncam vermək imkanı başa düşülür.

Yüksək inkişaf etmiş ölkələrin sakinləri bütün mülkiyyət hüquqlarından tam həcmdə istifadə edirlər, lakin bu hüquqların yoxluğu ciddi problem olan bir çox ölkələr mövcuddur. Bir çox ölkələrdə məhkəmə sistemi pis qurumuşdur, tez-tez müqavilələrin şərtlərinə əməl olunmaması və cəzasız qalmış dolandırıcılıq hallarına rast gəlinir.

Mülkiyyətçilərin hüquqlarına daxili siyasi qeyri-sabitlik də təhlükə törədir, xüsusilə inqilab və dövlət çevrilişləri adi hala çevrilən yerlərdə. Əgər yeni inqilabi hökumət şəxsi kompaniyaları mülkiyyətlərindən asanlıqla məhrum edərsə, hansı ki, belə hallar kommunist çevrilişləri zamanı tez-tez baş verir, əhəlinin əmanətlərə, investisiyalara və öz işini açmağa stimulları itir. Buna görə də özü-özlüyündə sadəcə inqilab təhlükəsi belə həyat səviyyəsinin artımına maneçilik törədir.

Mülkiyyət hüququnun çatışmazlığı bazarın uğursuzluğuna gətirib çıxardığı üçün problemin həlli ilə dövlət məşğul olur. Bütün hallarda savadlı hazırlanmış və reallaşdırılmış siyasət ehtiyatların təyinatının səmərəliliyini yüksəldir və iqtisadi rifahın artırılmasına doğru aparır.

2.2.İqtisadi fəaliyyətdə mülkiyyət münasibətləri və onun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi.

Mülkiyyət subyektiv-obyektiv (insan-əşya-nemət), habelə subyektiv-subyektiv (insan-insan) münasibətləridir. Bu münasibətlərin nəticəsində iqtisadi resursların, həyati nemətlərin və əşyaların mənimsənilməsi, zəbt edilməsi prosesi baş verir. Mənimsənilmə – bu və ya digər iqtisadi resursların, əşyaların, maddi nemətlərin, ictimai münasibətlərin obyektinə çevrilməsi imkanındır. Zəbtetmə-həmin iqtisadi resursların ictimai münasibətlərin subyektinə çevrilməsi imkansızlığıdır. İqtisadi resursların, həyati fəaliyyət mülkiyyətinə çevrilməsi faktiki olaraq onların xüsusi təkrar istehsal məqsədi üçün istifadə olunmasıdır. Bu zaman həmin iqtisadi münasibətlərin subyektiv ictimaiyyətdə yerinə yetirdikləri funksiyalara uyğun fəaliyyəti sayılır. Bu o, deməkdir ki, mizdlu fəhlələr, sahibkarlar, sənətkarlar, dövlət qulluqçuları, bankirlər və s. mülkiyyətin formasından asılı olmayaraq, gündəlik həyatda yerinə yetirdikləri fəaliyyətlərini davam etdirirlər(bax [16]).

Adətən mülkiyyət münasibətlərinin məzmununu hüquqi və iqtisadi tərəflərə ayırırlar. Hüquqi münasibətlər öz əksini mülki hüquqanlayışında ifadə edir.

Cəmiyyətin inkişaf tarixində mülki hüquq anlayışı ilk dəfə Roma hüququnda öz əksini tapmış Yustiana Kodeksində (VI əsr) sistemləşdirilmişdir. Bu Kodeks əsasında sahib olmaq, istifadə etmək, sərəncam vermək hüquqları müəyyən olunmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərində Roma hüquq normaları Napoleon Kodeksinin əsasını (Fransa mülki hüququ 1804-cü il) təşkil etmişdir. Həmin kodeks müasir mülki hüququn metodoloji əsasında durur. Beləliklə, müasir sivilizasiyanın başlanmasının ilk dövrlərində mülkiyyət münasibətlərini reqlamentləşdirən hüquqi normalar hazırda da cəmiyyətə xidmət etməkdədirlər. Təbii ki, bu müddət ərzində hüquqi normalar və aktlar

transformasiyaya uğramışlar və detallaşdırılmışlar. Nəticədə müxtəlif sayda səlahiyyətlər toplusu yaranmışdır və onların qruplaşdırılması zərurəti meydana çıxmışdır. Tədqiqatçı hüquqşünaslar belə qruplaşmanı məsləhət görmüşlər: sahib olmaq hüququ; istifadə hüququ; idarəetmə hüququ (mülki obyekt necə istifadə olunmalıdır); mənfəət hüququ (mülkiyyətçinin əmlakından özü və yaxud başqasının istifadəsi nəticəsində yaranan gəlirin alınması); kapital, əşya və ya müəyyən dəyərin üzərində müstəsna hüquq (zəbt edilmə, istehlak etmə, məhv etmə); təhlükəsizlik hüququ-müsadirəyə qarşı immunitent; vəsiyyət və vərəsəlik hüququ; müddətsizlik hüququ; zərərli istifadənin qadağan edilməsi hüququ; cərimə məsuliyyəti hüququ; müddət qurtardıqdan sonra sahiblik hüququnun başqasına verilməsi.

Beləliklə, mülkiyyət fenomeninin hüquqi interpretasiyasının ümumi əlamətləri yuxarıda qeyd olunanlarla izah edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mülkiyyət hüququ, mülkiyyətin iqtisadi məzmununun tam əksi deyildir. Təbiidir ki, mülkiyyət hüququ real iqtisadi münasibət və prosesləri müəyyən qədər əks etdirir. Lakin tam yox. Buna görə də mülkiyyətin hüquqi və iqtisadi məzmunlarındakı fərqlərə varmaq lazımdır. Çünki, mülkiyyətin iqtisadi məzmunu özünəməxsus qanunauyğunluqlarla inkişaf edir.

Mülkiyyət hüququnun subyektləri hüquqi və fiziki şəxslərdir. Onlar qanuna əsaslanaraq öz üzərlərinə hüquqi məsuliyyət götürürlər. İqtisadi münasibətlərdə mülkiyyətin subyekti ilə yanaşı mülkiyyət hüquqi subyekti bütün digər subyektlərlə birlikdə çıxış edir. (iqtisadi, sosial, siyasi subyektlər).

Məsələn konkret sahənin işçiləri hüquqi şəxs olmadan mülkiyyət hüquqi subyekti kimi, iş gününün azaldılması, əmək haqqının artırılması tələblərini irəli sürə bilirlər, bununla da onlar iqtisadi münasibətlərin subyekti kimi çıxış etmiş olurlar. Bununla da onlar cəmiyyətin istehsal etdiyi milli gəlirdən daha çox pay almaq üçün əldə etmək-zəbt etmək münasibətlərinə yenidən baxılmasını tələb etmiş olurlar. Başqa sözlə demiş olsaq, onlar digər iqtisadi münasibətlərin subyektlərinin (sahibkarların, səhmdar

cəmiyyətlərinin, müəllim və həkimlərin və s.) paylarından müəyyən hissənin öz xeyirlərinə zəbt olunmasına nail olmaq istəyirlər.

Analoji olaraq güzəştli vergiyə cəlb olunma, kreditləşmə və s. öz mahiyyəti etibarı ilə birinin hesabına digərinin xeyri üçün iqtisadi münasibətlərinin dəyişdirilməsindən başqa bir şey deyildir.

Yəni ixtisas (müəllim, həkim, elektrik, inşaatçı və s.), demografik (kişilər, qadınlar, təqaüdcülər, işsizlər, tələbələr, şagirdlər), ərazi (bu və ya digər regionun əhalisi) və s. bu kimi ictimai təşkilatlar, mülkiyyət hüququnun subyekt-hüquqi şəxs olmadan, mənimsəmə və zəbt etmənin real iqtisadi münasibətlərində iştirak edir və mülkiyyət münasibətlərinin tam hüquqlu subyektləri sayılırlar.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, mülkiyyət hüququ hər şeydən əvvəl subyektiv-obyektiv münasibətlərdir. Yəni subyektin hər hansı obyektə (əşya, informasiya, kapital, maddi nemət və s.) münasibətidir. Bunların hamısı bazarın obyektləri olub, bu və ya digər dərəcədə subyektin onlar üzərində mülkiyyət hüququnu etibar edir.

Mülkiyyətin iqtisadi məzmunu subyekt-subyekt (insan-insan) münasibətləri ilə ifadə olunur. Bu istehsal, bölgü, mübadilə, istehlak münasibətlərini əks etdirir və subyektin ictimai resursların mənimsənilmə-zəbt etmə prosesini əhatə edir. Mülkiyyət çox tərəfli hadisə olub, özündə iqtisadi və hüquqi tərəflərlə yanaşı tarixi, ekoloji, siyasi, sosial, mənəvi, psixoloji və s. tərəfləri də əks etdirir.

Mülkiyyət münasibətlərinin tarixi məzmunu, müəyyən vaxt kəsiyində və məkanda yaşayan nəsillər arasındakı iqtisadi münasibətləri əks etdirir. (dünya təsərrüfatı daxilində inteqrallaşdırılmış təsərrüfat kompleksləri, ölkənin iqtisadiyyatı, onun regionları və ərazisi ayrı-ayrı müəssisələr firmalar). Bu kontekstdə mənimsəmə-zəbt etmə obyektini iqtisadiyyatın keyfiyyət səviyyəsi mövcud olan və potensial (mötəməl) iqtisadi resurslar hesab olunur.

Mövcud təsərrüfat sistemində ETT-nin inkişaf səviyyəsi, onun rəqabət qabiliyyətliliyi, uzun müddətli borc öhdəlikləri, mineral və enerji resurslarının

tükənən həcmi, bir nəsildən digər nəslə qalan mülkiyyət və s. tarixi məzmun nöqteyi nəzərindən mənimsəmə zəbtetmə münasibəti hesab edilir. Yaşayan hər bir nəsəl ilk əvvəl əvvəlkilərdən ona qalan mülkiyyəti mənimsəyir və həm də gələcək nəslin borc öhdəliklərini, təbii ehtiyatlarını zəbt edir.

Mərkəzləşdirilmiş – planlı sistemdən, təsərrüfatın idarə olunmasının bazar modelinə keçilməsi prosesində mülkiyyət münasibətlərinin dəyişdirilməsi, hər şeydən əvvəl bazar təsərrüfatının fəaliyyəti üçün şəraitinin formalaşması ilə diktə olunur. Məlumdur ki, bu iki «balina»nın bətnində uyuyur. Beləki, bir tərəfdən istehsalçı və istehlakçının iqtisadi azadlığı, digər tərəfdən qiymət rəqabəti fəaliyyət göstərir. Bu məcburi şərait mülkiyyətin bölünməz halda dövlət inhisarında olması çərçivəsində təmin oluna bilməz. Buna görə də bazar iqtisadiyyatına keçid mülkiyyətin bölünməsi tələbini irəli sürür. Mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi dögər obektiv səbəblərdən də zəruridir. Cəmiyyətin həyatı fəaliyyətinin dörd sferası; mənəvi, istehsal-təsərrüfat, sosial-siyasi və ictimai-hakimiyyət onlara daxilən xas olan funksiyaları yerinə yetirməlidir.

Mənəvi sfera, müəyyən əxlaqi-etiq dəyərləri yaradır və formalaşdırır.

İstehsal-təsərrüfat sferasının əsas funksiyası cəmiyyətin bütünlükdə və onun hər bir üzvünün maddi tələbatını təmin etməkdir. Sosial-siyasi sfera, cəmiyyətin üzvlərini hərəkətə gətirmək, birləşdirmə yolu ilə lobiləşdirmək, ixtisaslaşması və demoqrafik, milli, sosial, siyasi təşkilatlanma funksiyasını yerinə yetirir. İctimai-hakimiyyət sferası istehsal-təsərrüfat, sosial-siyasi subyektlərin maraqlarının balanslaşdırılmasına zəmanət funksiyasını yerinə yetirir. Bu sfera həmçinin həyat fəaliyyətinin bütün sahələrinin müvəffəqiyyətlə inkişafını təmin edir. Başqa sözlə desək cəmiyyətin həyatı fəaliyyətinin əsas sferaları arasında əmək bölgüsü fəaliyyət göstərir. Bunların pozulduğu halda bir sıra toqquşmalar meydana gəlir. Belə halda həyat fəaliyyətinin ümumi dövlətləşdirilməsi, müxtəlif qrupların, siniflərin maraqlarının siyasiləşməsi halı baş verə bilər ki, bu da sonda tatalitarizmlə

nəticələnir. Mənəvi, sosial, siyasi, milli dəyərlərin ziyanına, həyat fəaliyyətinin «iqtisadiyyatlaşması» halı baş verə bilər.

Buna görə də həyat fəaliyyətinin hər bir sferası özünəməxsus funksiyaları yerinə yetirməlidir. Ümumi formada deyilsə «Süpürgə hörmək, çar işi deyildir» kəlamı yetinə düşər. Yəni ictimai-idarəetmə maddi nemətlər istehsal edir, çar isə öz işini ləyaqətlə yerinə yetirir. Maddi tələbatın ödənilməsi funksiyasını, istehsal-təsərrüfat subektləri kimi heç kəs yerinə yetirə bilməz. Deməli iqtisadiyyatın dövlətləşdirilməsi həyat fəaliyyətinin bir sahəsinin hinertrafiyasına səbəb ola bilər ki, buda digər sahələrə ziyan gətirir.

Buna görə də mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi, həyat fəaliyyəti sferalarının funksiyalarının özlərinə qaytarılmasının obyektiv prosesidir. Dövlət mülkiyyətçə mövqeyini o, səviyyədə saxlaya bilər və saxlamalıdır ki, ona məxsus olan siyasi və sosial-iqtisadi funksiyaları yerinə yetirə bilsin(bax [16]).

2.3.Mülkiyyət münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi və qarşıya çıxan problemlər.

Mülkiyyət münasibətlərinin iqtisadi və hüquqi istiqamətinin dəyişilməsinin təhlilində üç əsas mühüm məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Birincisi, xüsusi mülkiyyət yarandığı dövrdən indiki dövrə qədər və indinin özündə də mütləq xarakter daşıya bilməz. İkincisi, mülkiyyət münasibətləri ümumi, bütövlükdə o, cümlədən xüsusi mülkiyyət formasında da dəyişkəndir. Öz xüsusiyyəti ilə dinamik xarakterdədir. Üçüncüsü, dövlətsizləşdirmənin əsası olan özəlləşdirmə ilə bəhəm, xüsusi mülkiyyətin ictimailəşməsi təmayülündə nəzərə çarpır. Bu təmayül isə mülkiyyət münasibətlərinin demokratikləşməsinə gətirib çıxardır.

Qeyd edək ki, hələ Roma hüququ dövründə, mülkiyyət hüququnun yeni formalaşması zamanı servitut institutu mövcud idi. (Servitut-antik feodal və kapitalist cəmiyyətində başqasının mal və mülkiyyətindən müəyyən dərəcədə istifadə etmək hüququ). Məsələn, hər hansı bir ərazidən keçmək hüququ, başqasının torpaq sahəsinə toxuna bilən tikintinin inşa edilməsi hüququ, bu və ya digər hüquqi aktların məhdudlaşdırılması, xüsusi mülkiyyətə mənsub olan ərazilərdə infrastruktur obyektlərinin yaradılmasına dövlətin hüququ və s.

ABŞ prezidenti T.Ruzvelt 1910-cu ildə yazmışdır ki, hər bir insanın şəxsi mülkiyyəti kollektiv hüquqa tabe olub, ictimai tələbatın tələb etdiyi dərəcədə tənzimlənir. Bu o deməkdir ki, mülkiyyət münasibətləri nəinki hüquqi məzmunca münasibətdir o, habelə mülkiyyətçinin vəzifəsidir.

N.A.Bordyayev yazmışdır ki, mülkiyyət öz təbiəti ilə mənəvi başlanğıcdır. O, maddi nemətlərin istehlakı ilə yanaşı, nəsildə, ailədə mənəvi həyatın varisliyini təmin edir. Mülkiyyətin başlanğıcı şəxsiyyətin metafizik təbiəti, zaman axınında müəyyən hadisəni yaratmaq, həyata keçirmək üçün daxili hüququ ilə əlaqədardır. Mülkiyyət insan şəxsiyyətinin təbii qüvvələrlə mübarizəsi şəraitində inkişaf edir. Azad insan təbii qüvvələrə qalib gələrək, onun üzərinə öz iradəsini qoyur və buradanda onun hüququ və məsuliyyəti doğur, zühur edir.

İctimai nemətin birinciliyi baxımından, bu obyektiv şərtə uyğun olaraq dövlət daima mülkiyyət münasibətlərini həyata keçirməlidir. Buna isə mülkiyyət hüququnun qanunauyğun aktları vasitəsilə nail olunur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi müasir sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatında dövlət və bələdiyyə (obyektlərinin) mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi obyektə şərtidir. O, ölkənin normativ-hüquqi aktları vasitəsilə təsbit edilir.

Bununla yanaşı, nə qədər ziddiyyətli səslənsə də, özəlləşdirmə təmayülünün hüquqi təsbit olunması, mülkiyyət münasibətlərinin milliləşdirilməsi ilə üzvi surətdə əksiklik təşkil edir. Bu qarşı durmanı məntiqi belə izah etmək olar.

Birincisi, özəlləşdirməni həyata keçirən dövlət və bələdiyyə strukturları şəhəri günün ictimai tələbatının və iqtisadi halların bütün incəliklərini obyektiv olaraq nəzərə ala bilmirlər.

İkincisi, özəlləşdirmənin gediş prosesində elə tələm-tələsik səhv qərarlar çıxardıla bilər ki, ölkənin milli maraqlarının ziddinə olsun.

Üçüncüsü, hər bir ixtiyari investor müəssisənin milliləşdirilməsi ehtimalı ilə bağlı öz kapitalını itirəcəyi riskini də nəzərə almalıdır.

Özəlləşdirmə prosesini reqlamentləşdirən aydın qanunçuluğun olmaması, daxili bazarda investorların fəaliyyət stimulu azaldır.

İlk baxışda milliləşdirməyə dövlətin suverenliyinin yaranması ilə bağlı hüquqi akt kimi baxmaq olar. Bu əsasda xüsusi mülkiyyət dövlət mülkiyyətinə çevrilir ki, müəyyən müddətə təmin olunmuş olsun. Lakin bu zaman milliləşdirmənin müəyyən prinsiplərə əməl olunmalıdır. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- a) ictimai marağın səviyyəsi necədir;
- b) milliləşdirmənin müddətsizlik xarakteri;
- v) prosesual zəmanətə əməl olunması;
- q) mülkiyyət və digər zərərin ödənilməsi öhdəliyi.

Dövlət, kompensasiyanın həcmi verilmə vaxtını və qaydasını müəyyən edir. Onun xaricə çıxarılması və vergiyə cəlb olunması imkanlarını müəyyənləşdirilir. Bir sıra Qərb ölkələrində bir qayda olaraq kompensasiya qiymətli kağızlar formasında 50 ilə ödənilmək şərti ilə verilir.

Hüquqi hadisə kimi yox, iqtisadi mahiyyətə milliləşdirmə xüsusi mülkiyyətin cəmiyyətin resurslarına çevrilməsi ilə məhdudlaşmır. Onun iqtisadi mahiyyətinə dövlət sektorunu genişləndirmək üçün həyata keçirilən bütün fəaliyyət növləri daxildir. Bu təcrid etməklə, nəzarət paketinin bir hissəsinin və yaxud tam alınması (mərhələli milliləşdirmə), maliyyə, istehsal, təsərrüfat fəaliyyəti üzrə dövlət müəssisələrinin yaradılması və s. ola bilər.

Mülkiyyətin hüquqi tənzimlənməsinin dövlət tərəfindən həyata keçirilməsinin əsasları bunlardan ibarət olsada, onun sosial məzmunu da

nəzərdən qaçırılmamalıdır. Belə ki, dövlət xüsusi mülkiyyətin üzərində müəyyən məhdudiyyətlər də qoya bilər. Məsələn, iş gününün həddinin müəyyən edilməsi, iş şəraiti, texniki təhlükəsizlik, ekoloji normalara riayət olunması, dünya standartları tələbinə uyğun keyfiyyətli məhsul istehsal edilməsi istehlak istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və s.

Dövlət həmçinin mütləq bazarlarda istehsal olunan və reallaşdırılan məhsul və xidmətlərin keyfiyyətlərinin və onların birbaşa istehlak istiqamətlərinin beynəlxalq standartlara uyğun olmasını tələb edir. Dövlət torpaq kadastrına uyğun olaraq torpaqdan istifadə üzrə qəti rəqlament tətbiq edir, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların istismarı zamanı kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsində sahibkarın sərəştəlliliyini təsdiq edən sənədin olması vacib sayılır.

Belə məhdudiyyətlərə, sahibkar gəlirinin tənzimlənməsi təcrübəsini, sosial əməkdaşlıq kompensiyasından irəli gələn iradətmə fəaliyyətinin rəqlamentləşdirilməsini aid etmək olar. İlk əvvəl iş verənlərlə mizdlu işçilər, həmkarlar birliklərində əmək müqavilələrinin bağlanması tariflərinin qaydaya salınması məcburiyyəti ilə əlaqədardır.

Sahibkar işçinin, mütəxəssisin əməyini bağlanmış müqavilə əksini tapmış səviyyədə aşağı qiymətləndirə bilməz. Aztəminatlı ailələrə sosial təminatların verilməsi, vergiyə cəlb olunmanın mütərəqqi mexanizmi əsasında gəlir və sərvətin yenidən bölgüsü və s. sosial funksiyaların yerinə yetirilməsində dövlət məhdudiyyətliklərinə aiddir.

Hesab edilir ki, əhalinin 20% ən varlı və ən kasıb təbəqəsinin pul gəlirinin arasındakı fərq 12 dəfədən çox olmamalıdır. Bu həddin çoxalması cəmiyyətdə sosial-siyasi gərginliyin ciddiləşməsi ilə müşayiət olunur. Elə bu faktın özü gəlir və sərvətin yenidən bölgüsünün zəruriliyini meydana gətirən ilkin amillərdəndir. Bu ABŞ-da uyğun proseslərin tənzimlənməsi təcrübəsində öz əksini tapmışdır. Məsələn, 80-ci illərdə dövlət tənzimlənməsi nəzərə alınmadan 20% ən varlıların gəlirləri 20% ən kasıbların gəlirləri, arasındakı

fərq 52,4 dəfə olmuşdur. Dövlət tənzimlənməsinin təsirinin nəzərə alınması şəraitində bu fərq, 9,7 dəfə təşkil etmişdir.

«ABŞ-da gəlirlər, inkişaf etmiş ölkələrin çoxundan fərqli olaraq daha az ədalətli bölünür». Məsələn, ABŞ əhalisinin 20% ən varlı təbəqəsinin gəlirləri 43,7%, ən kasıbların gəlirləri 4,6% təşkil etmişdirsə, İsveçrə də bu göstəricilər uyğun olaraq 37,5% və 12% olmuşdur.

Nəhayət, mülkiyyətinin öz kapitalından istifadə etməsi və sərəncam verməsi inhisarı üzərində məhdudiyyətlər, bir sıra qərb ölkələrin qanunlarında təsbit olunmuşdur. Məsələn, müəssisələrin idarə olunmasında, muzzdlu əməyin, nümayəndələrinin mütləq iştirakı vacib hesab edilir.

İqtisadi məsələlərin həllində sosial və kadr seçimində, muzzdlu işçilərin nümayəndələrin və həmkarlar təşkilatlarının iştirakı üçün geniş hüquqlar verilmişdir.

Məsələn, Almaniya Federativ Respublikasında qanunla qəbul olunmuş 6 formada iştirak variantı mövcuddur ki, 20 mln nəfər məşğul olanları əhatə edir.

Bununla əlaqədar, dağ mədən-sənayesi müəssisələrində, müəyyən qərarların qəbul edilməsində fəhlələrin iştirakı haqqında 1951-ci il qərarınıyada salmaq lazımdır. Bu qanun dağ-mədən və poladəritmə sənayesi müəssisələrində fəhlə marağını güddüyünü görürük. Bu sahibkarların həyata keçirdikləri siyasətə nəzarət etməyə imkan verir. Və yaxudda, sahibkarın müəssisənin fəhlə kollektivlərinin hüquq və vəzifələri haqqında 1972-ci il qanunu. Bu qanun, seçki hüququna çatmış və 5 işçisi olan bütün özəl müəssisələri əhatə edir. Bu qanuna əsasən, müəssisənin idarə olunması və qərarların qəbul edilməsi hüququ, istehsal şüraları vasitəsilə reallaşdırılır. Nəzarət şurasında, muzzdlu fəhlələrə 30% yer verilmişdir. Müəssisələrin idarə olunmasında şərikliklə iştirak etmək haqqında 1976-cı il qanununda mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu qanun işçisi 2 min nəfərdən artıq olan müəssisələri əhatə edir. 1972-ci il qanundan fərqli olaraq, iri müəssisələrin nəzarət şürasında iş verənlərə və fəhlələrə yer verilir. Pat vəziyyətinin yarandığı halda,

nəzarət şürasının sədri əlavə səs hüququna malikdir ki, məsələnin bu və digər tərəfin xeyrinə həll etsin(bax [7]).

Xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin dövlət və ictimai tənzimlənməsində, səhmdarların sayının artırılması vasitəsilə, proseslərin bilərikdən istiqamətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu zaman hansı məqsəd nəzərdə tutulur. Görünür ki, hər şeydən əvvəl sahibkarlar özçəkisinin genişləndirilməsi vasitəsilə sosial-siyasi sabilliyin möhkəmləndirilməsi nəzərdə tutulur. Səhmdar, səhm adlanan qiymətli kağızların mülkiyyətçisidir. Səhm sahibi, hətta həmin müəssisənin muzzdlu işiçi olsada belə, özü imkanlarını «şərik sahib» kimi müəssisədə reallaşdırıa bilmir. Faktiki olaraq o müəssisənin sahibi yox, səhmin sahibidir.

Səhmdarın, mülkiyyətçi marağı, faktiki olaraq çalışdığı müəssisədə yox, onun özünə məxsus səhmlərinə sərbəst kotirovkası şəraitində fond birjalarında reallaşır. Bu səhmlərin bazar qiyməti (bazar kursu) təkcə onun müəssisəsinin təsərrüfat nailiyyətlərindən bir başa asılı deyildir. Ona ildən-ilə, ölkədə gedən sosial-siyasi və ümumi iqtisadi situasiyalar təsir göstərir. Bu özünü kəmiyyət göstəricilərində, məsələn, ABŞ-da Dou-Conson indeksindən çox sadədir. Belə ki, ölkədə sosial-siyasi və ümumi iqtisadi situasiya pisləşdikcə, milli qiymətli kağızların məzənnəsi aşağı düşür. Buna görə sahibkar və səhmdar ölkədə sosial-siyasi və ümumi iqtisadi vəziyyətin möhkəmlənməsinə var gücü ilə çalışır. Elə buradanda onun «şərik-sahib» marağı meydana gəlmiş olur.

Qüvvədə olan qanunlar və digər normativ aktlar çərçivəsində dövlət mülkiyyətinə idarəetməni, istifadəni və icarəni həyata keçirən orqanlar olduqca vacib funksiyalar yerinə yetirirlər. Onlar dövlət dividend siyasətinə və dövlət müəssisələrinin (və ya qarışıq müəssisələrin) səhmlərinin dəyər kurslarının tənzimlənməsi qaydalarına müvafiq olaraq dövlət səhm paketlərini idarə edir, dövlət sahibkarlığının inkişafını idarəetmə strategiyasını işləyib hazırlayır və realizə edir, dövlət planlarını, məqsədli proqramlarını və dövlət sifarişlərini formalaşdırır. Onlar bazara uyğunlaşdırılmış dövlət bölməsi obyektlərindən və kommersiyyalaşdırılmış sektordan ibarət rəhbərlik

qabiliyyətinə malik idarəetmə strukturları yaradır, dövlət müəssisələri ilə bazar təşkilatları arasındakı mübadilədə qiymətin əmələ gəlməsi siyasətini işləyib hazırlayırlar. Göstərilən orqanlar çoxvariantlı proqnozlaşdırma, proqramlaşdırmanı aparır, dövlət əmlak potensialının uzunmüddətli inkişafını idarə edir, dövlət müəssisələrinin (təsərrüfatların) ehtiyatlarla təminatının strateji və cari məsələlərinin həlli ilə məşğul olurlar. Onların vəzifələrinə idarəetmə strukturlarının və dövlət mülkiyyəti obyektlərinin elmi tədqiqat işləri və kadrlarla təminatı strategiyasının işləyib hazırlanması və realizəsi, eləcə də dövlət əmlakını və s. birgə istifadə edən subyektlərin qarşılıqlı münasibətlərinin səmərəliliyi prosesinə rəhbərlik daxildir.

Dövlət mülkiyyətinin idarə olunmasının bu və ya digər funksiyaları konkret göstəricilər (kriteriyalar) əsasında regional və bələdiyyə səviyyədəki idarəetmə orqanları arasında dəqiq bölüşdürülməlidir.

Dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsi ən mürəkkəb ümummilli problemdir və özünə olduqca ciddi münasibət tələb edir. O, heç zaman tələsik «şok» özəlləşdirilməsinə və ya «kor-təbii» milliləşdirməyə məruz qala bilməz. Belə mənfi iqtisadi təsirlərin nəticələri xüsusi isbatlar tələb etmir.

Dövlət mülkiyyəti – Azərbaycan Respublikası və onun subyektlərinə məxsus olan əmlakdır. Respublikada 09 noyabr 1991-ci ildə «Mülkiyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu» qəbul edilmişdir. Həmin qanuna əsasən Respublikanın mülkiyyət hüququ obyektlərinə aşağıdakılar aid edilmişdir. Torpaq, yerin təki, daxili sular və ərazi suları, qitə şelfi, hava hövzəsi, bitkilər və heyvanlar aləmi, müəssisələr, əmlak kompleksləri, binalar, qurğular, avadanlıq, xammal və materiallar, pullar, qiymətli kağızlar, istehsal təyinatlı, sosial, mədəni və başqa təyinatlı digər əmlak, intellektual və yaradıcı əməyin məhsulları mülkiyyətdə ola bilər (bax [3]).

Eyni zamanda ölkə ərazisində yerləşən sənaye müəssisələrinin müəyyən hissəsi, energetika, nəqliyyat və rabitə şəbəkələri, dövlət mənzil fondu, dövlət idarələrinin əmlakı, mədəni sərvətlər və tarixi abidələr, infrastruktur obyektləri, dövlət vəsaiti hesabına yaradılmış digər əsas fondlar, dövlət bankı,

maliyyə kredit ehtiyatları, qiymətli kağızlar Azərbaycan Respublikasının Dövlət mülkiyyətinə daxildir.

Dövlət mülkiyyətinə məxsus əmlak əsasında vahid (unitar) və rəsmi dövlət müəssisələri yaradıla bilər. Vahid birləşdirilmiş (unitar) müəssisə – təsərrüfatın idarə edilməsi hüququna əsaslanan təsərrüfat və kommersiya təşkilatları hesab olunur. Müəssisələr səlahiyyətli dövlət və bələdiyyə orqanlarının qərarına əsasən təşkil edilir. Buna görə də vahid (unitar) müəssisə ancaq dövlətə və bələdiyyəyə məxsus ola bilər. Bu o demək deyil ki, müəssisələrin başqa forması yoxdur. Burada məsələ mülkiyyətin kimə məxsusluğundan asılıdır. Unitar (vahid) müəssisə, digər unitar müəssisə də təşkil edə bilər. Onun nizamnaməsini təsdiq edərək, öz əmlakının bir hissəsini ona verə bilər.

Dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsi Mülki Məcəllə, digər hüquqi normativ aktlar əsasında həyata keçirilir. Respublikanın Mülki Məcəlləsi mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsas sənədidir.

Dövlət mülkiyyətinin idarə olunmasında icra orqanları, xüsusilə də ölkənin hökuməti böyük rol oynayır.

Dövlət mülkiyyətinin istifadəsinə nəzarət də mülkiyyətin yeni münasibətlərə transformasiya olunmasında, mühüm strateji məsələlərin həll edilməsində hökumətin geniş səlahiyyətləri vardır. Bu fəaliyyət dairəsinin genişliyi, həll olunması məsələlərə işgüzar yanaşmasını nəzərə alaraq Hökumət öz səlahiyyətlərinin bir hissəsini, yerli bələdiyyə orqanlarına da həvalə edə bilər.

Mövcud qanunlar və normativ aktlar əsasında dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsində ölkənin İqtisadi İnkişaf Nazirliyi mühüm funksiyaları yerinə yetirir.

Dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsində strateji məqsəd onun effektiv fəaliyyətini təşkil etməkdən, innovasiya əsasında təkrar istehsalının təmin olunması imkanlarını genişləndirməkdir. Buna isə elmi əsaslandırılmış metodologiya əsasında nail olmaq mümkündür.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA MÜLKİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ XÜSUSİ MÜLKİYYƏT İQTİSADİYYATININ RİYAZI MODELİ

3.1.Dünya ölkələrinin dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmə təcrübələri.

Azərbaycanda özəlləşdirmə probleminin nəzəri və praktiki xüsusiyyətləri

Özəlləşdirmə proqramını yerinə yetirərkən hər bir hökumət öz qarşısında minimum iki məqsəd qoyur. Özəlləşdirmə bir tərəfdən iqtisadi münasibətlərin, onun əsası olan mülkiyyət münasibətlərinin yeniləşməsi, çoxnövli mülkiyyət formalarının yaranması, idarəetmə sisteminin əsaslı surətdə dəyişdirilməsi; digər tərəfdən isə bazar münasibətlərinə keçid şəraitində iqtisadiyyatın tənəzzül vəziyyətindən çıxarılması, inflyasiyanın qarşısının alınması məqsədini güdür. Azərbaycanda da özəlləşdirmə bu vəzifələrin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir.

Azərbaycanda özəlləşdirmənin başlıca məqsədləri aşağıdakılardır:

- təsərrüfat subyektləri üçün xüsusi mülkiyyət və sərbəst rəqabət prinsipləri əsasında öz-özünü tənzimləyən bazar iqtisadiyyatı mühitinin yaradılması;
- xalq təsərrüfatı strukturunun bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurulması;
- milli iqtisadiyyata investisiyaların, o cümlədən, xarici investisiyaların cəlb edilməsi;
- əhəlinin həyat səviyyəsinin və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması;

İnzibati amirlik sistemindən iqtisadi əsasını bazar münasibətlərinin təşkil etdiyi demokratik dövlət quruculuğuna keçidin təkamül yolu ilə Azərbaycanda iqtisadi islahatların ilk mərhələsi kimi özəlləşdirməni müəyyən etmişdir. Özəlləşdirmə kimi çətin, cəmiyyət üzvlərinin bütün təbəqələrinin mənafeyi ilə

bağlı olan prosesin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi müvafiq təşkilati idarəetmə tədbirlərinin vaxtında görülməsindən bilavasitə asılıdır (bax [6]).

Qərb iqtisadi ədəbiyyatında özəlləşdirmə probleminə metodoloji yanaşma bir çox hallarda keçid iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyət münasibətləri və dövlət tənzimlənməsi konsepsiyaları ilə bağlı olmuşdur. Hər şeydən əvvəl söhbət iqtisadiyyatda məşhur "yeni iqtisadi institutsionalizm" və ya "transaksion iqtisadiyyat" məktəbinə bağlı olan mülkiyyət hüququ nəzəriyyələrindən (A.Alçyan, O.Vilyamson, Q.Demsets, R.Kouz, D.Nort, A.Onore, S.Peyoviç, R.Pozner, C.Uollis və başqaları) gedir. İqtisadi nəzəriyyənin bu istiqamətinin başlıca vəzifəsi bir qayda olaraq iqtisadi agentlərin fərdi davranışları ilə reallaşdırılan iqtisadi və hüquqi sistemin qarşılıqlı fəaliyyətinin təhlili ilə bağlıdır. Burda başlıca məqsəd agentləri fəaliyyətlərinin nəticələrinə görə elə haqlarla və mükafatlarla qiymətləndirməkdən ibarətdir ki, mülkiyyətin yenidən restrukturizasiyası iqtisadi stimullar sistemini hərəkətə gətirib çıxara bilsin. Bu hərəkətlərə reaksiya iqtisadi agentlərin davranışının dəyişməsi ilə nəticələnir. Mikroiqtisadi səviyyədə mülkiyyət hüququnun bölüşdürülməsi firmanın modifikasiyasının və menecerin davranışının dəyişilməsini şərtləndirir (bax [4]).

Təzadlı olsa da keçid iqtisadiyyatı şəraitində bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyənin perspektivdə inkişafının əsasını mülkiyyət hüququnun xüsusişdirilmiş sistemi təşkil edir. Məsələn burasındadır ki, transaksion nəzəriyyənin təsviri və bu istiqamətli tədqiqat üçün vacib şərt sabit və dayanıqlı cəmiyyətdə mülkiyyət hüququ sistemi hesab olunur. Lakin iqtisadi sistemi transformasiya proseslərini yaşayan cəmiyyətlər üçün qeyri-sabitlik, özəlləşdirmənin ilk və sonrakı mərhələsində mülkiyyət hüquqlarının yenidən bölgüsü dövründə mülkiyyət münasibətlərində dinamik qeyri-müəyyənlik hökm sürür. Bu mülkiyyət hüququnun ümumi strukturuna, eləcə də onun hər bir elementinin mahiyyətinə aid edilir.

Situasiyaya uyğun olaraq prinsipal özünün maksimum məqsədlərini təmin etmək üçün ilk növbədə agentin stimullaşdırılmasına çalışır. Bu zaman özəl (özəl-

korporativ) mülkiyyətdə olan firmaların(səhmdarların) və dövlət bolməsində fəaliyyət göstərən müvafiq nazirliklərin (departamentlərin) menecerləri agent keyfiyyətində təqdim edilir.

Özəlləşdirmə öz növbəsində həm prinsipalın vəzifəsindən və həm də agent-menecerin iqtisadi motivləşdirilməsindən (stimullaşdırılmasından) asılı olaraq dəyişikliklərə məruz qalır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları (E.Bodman, Y.Vulf, R.Milvord, R.Prayk, K.Xartli, C.Yarrou və başqaları) hesab edirlər ki, menecerin fəaliyyətinin stimullaşdırılması səviyyəsi müəssisədə iqtisadi cəhətdən yenidənqurmadan, o cümlədən mülkiyyət mənsubiyyətindən, rəqabət dərəcəsindən asılıdır. Bu baxımdan özəlləşdirmə bu cür əlavə təsirlər nəzərə alınmadan səmərəli təşkil oluna bilməz. Özəlləşdirmənin zəruriliyinin əsaslandırılmasına gəlincə, bunu səciyyələndirən arqumentləri üç istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

birincisi, dövlət müəssisələrinin effektivlik göstəricilərinin özəl şirkətlərlə müqayisəsi;

ikincisi, agentlərin fəaliyyətində getdikcə kəskinləşən problemlərin mövcudluğu səbəbindən dövlətin prinsipal (sahibkar) kimi dayanıqsızlığı;

üçüncüsü, dövlət müəssisələrində çalışan agent-menecerlər üçün zəif stimulların tətbiq olunması.

Korporasiya səviyyəsində də özəlləşdirmənin zəruriliyinin əsaslandırılması nöqtəyi nəzərdən, hər üç arqument üzrə tədqiqat üçün faydalı hesab olunan rəşional elementləri inkişaf etdirmək mümkündür. Yeri gəlmişkən, belə yanaşma bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda özəlləşdirmənin mikroiqtisadi nəzəriyyəsi kimi də xarakterizə olunur.

İctimai seçim nəzəriyyəsində (C.Byukenen, T.Borçerdinq, A.Breton, R.Kao-Qarsia, D.Miller və başqaları) özəlləşdirməyə makroiqtisadi səviyyəli problem kimi yanaşılır. Bu kontekstdə özəlləşdirmənin subyektlər üzrə problemləri 4 qrupda təsnifləşdirilir: bütövlükdə ictimai, seçilmiş siyasilər, seçilməmiş bürokratlar (məmurlar), dövlət firmasına mənsub olan menecerlər. Hər bir qrup özünəməxsus faydalı funksiyalar və digərindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərdə özəlləşdirmənin təhlili metodologiyası nöqteyi-nəzərdən maraqlı yanaşma mülkiyyət hüququ və ictimai seçim nəzəriyyələrinin kombinəlaşdırılmış variantı olan və iqtisadi ədəbiyyatlarda "siyasətsizləşdirmə" (yaradıcıları A.Şleyfer, M.Boyko, R.Vişni və başqaları hesab olunur) adını alan nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyəyə görə, keçid iqtisadiyyatında özəlləşdirmə dedikdə iki mərhələli dəyişiklik nəzərdə tutulur:

- birinci mərhələdə, korporasiyalaşdırma deyilən üsulla səhmlərə nəzarət siyasətçilərdən menecerlərə keçir,

- ikinci mərhələdə isə dövlət mülkiyyəti menecerlərin, kənar səhmdarların xeyrinə ixtisar olunur.

Bir çox empirik tədqiqatların nəticəsi olaraq özəlləşdirmənin zəruriliyini önə çəkən və bunu dövlət və özəl müəssisələrin effektivliyinin komparativ (müqayisəli) təhlilinə əsaslanmaqla əks etdirən "dövlətin dayanıqsızlığı" konsepsiyası bu təmayüllü nəzəriyyələrin aparıcı xəttini təşkil edir. Bununla yanaşı dövlətin (dövlət korporasiyalarının) dayanıqsızlıq dərəcəsi müxtəlif cür ölçüldüyündən bu istiqamətdə özəlləşdirmənin "ləğvetmə", "kommersiyalaşdırılma" nəzəriyyələri də meydana çıxmışdır. Ləğvetmənin tərəfdarları dövlət müəssisəsinin dayanıqsızlığını, kommersiyalaşdırmanın tərəfdarları isə idarəetmə heyətinin qeyri-effektivliyini əsas gətirirlər. Birincilər özəlləşdirmənin ləğvetmə üsuluna, ikincilər isə yalnız idarəetmə prinsiplərinin dəyişdirilməsinə üstünlük verirlər.

Dövlət müəssisələrinin özəl müəssisələrlə müqayisədə nəyə görə qeyri-effektiv olması ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Sosial yanaşma. Şapiro və Villing dövlət müəssisələrinə sosial marjinal qiymətlər nəzərə alınmaqla yeridilən tarif siyasətinin köməyi ilə bazarın "xəstəlik"lərinin müalicə mexanizmi kimi baxırlar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, keçmiş sosialist ölkələrində ictimaiəmtəələrin buraxılışında və xidmətlərin göstərilməsində dövlət müəssisələri əhəmiyyətli rol oynamış və istehsalçı keyfiyyətində mümkün sosial sifarişləri yerinə yetirmişdir. Belə sifarişlərəsasən

qeyri-rəqabət şəraitində inhisarçı timsalında yerinə yetirildiyindən son nəticədə dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin effektivliyinə mənfi təsir göstərmişdir.

Bu məsələyə münasibətdə əks arqumentlər də söyləmək mümkündür. Belə ki, heç kimə sirr deyil ki, keçmiş sosialist ölkələrində əmək haqqı gəlirləri sərt məhdudlaşdırılmış və həddindən artıq zəif differensiallaşdırılmışdır. Bu şəraitdə məhz əlavə sosial funksiyalar və xidmətlər daha effektivləməyin stimullaşdırılması rolunda çıxış etmişdir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə bu funksiya və xidmətlər hətta ödənişli olsa da onun stimullaşdırıcı xarakteri sosial sferaya məxsus müəssisənin işçiləri üçün saxlanıla bilər.

Siyasi yanaşma. Dövlət müəssisələri ilə müqayisədə özəl müəssisələr siyasi müdaxilələrə az məruz qalırlar. Şleyfer və Vişneyə görə, firmaların fəaliyyətinə siyasi müdaxilələr idarəetmə keyfiyyətinin aşağı düşməsinə, investisiyaların çatışmazlığına, məhsulların çeşidinin uğursuz seçiminə və bölüşdürülməsinə, bir sözlə izafi xərclərin və məhsuldarlığın yaranmasına gətirib çıxarır. Dövlət müəssisələri maraqlı siyasi qruplar tərəfindən təzyiqlərə daha tez reaksiya verir. Bu zaman həmin qrupların üstünlük verdikləri fəal elektoratın ömrü qısa müddətli və etibarsız olur. Bu məsələyə münasibətdə əks arqumentlər Nellis tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun baxışlarına görə institusional boşluqda özəl mülkiyyətçilər uzunmüddətli dövrdə müəssisənin aktivlərini müdafiə etməyə maraq nümayiş etdirmirlər. Onların maraqları qısamüddətli və spekulativ xarakter daşıyır. Bu zaman siyasi müdaxilələr daha uzunmüddətli olur və əsasən müəssisənin fəaliyyətini yaxşılaşdırmağa yönəlir.

Stimullaşdırıcı yanaşma. Vikes və Yarrou sübut edir ki, özəlləşdirmə idarəetmədə ən yaxşı stimullara gətirib çıxarır. Onların fikrincə, dövlət müəssisələrinin menecerləri güclü stimullara və ciddi nəzarət mexanizminə malik olurlar. Hökumətin nəzarəti bürokratik olmaqla yanaşı, həm də çevik deyildir. İctimai mülkiyyət zamanı dövlət firmanın aktivlərindən istifadə üzərində nəzarətini saxlayır. Bu insayderləri firmada renta axtarışına həvəsləndirir. Dövlət siyasi təzyiqlər vasitəsilə təyin olunmuş əmək haqqlarının və məşğulluğun sabit və

yüksək səviyyədə qalmasında maraqlı olduğundan, bu son nəticədə stimulların itirilməsinə gətirib çıxarır. Özəl müəssisələrin səhmdarları və menecerləri dövlətin təyin etdiyi menecerlərdən fərqli olaraq mənfəətin maksimumlaşdırılmasında daha güclü stimullara malikdirlər.

Əks arqumentlər Deventer və Malatesta tərəfindən agentlər nəzəriyyəsi və "biletsizlər" probleminə əsaslanmaqla irəli sürülmüşdür. Onların fikrincə, özəl firmanın səpələnmiş səhmdarlarının öz menecerlərinin fəaliyyətinə nəzarət imkanları dövlət müəssisələrinin menecerlərinin imkanları ilə müqayisədə aşağıdır. Bu arqumenti mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi zamanı müəssisənin menecerinin həmin prosesdən kənarda qalması təcrübəsi daha çox gücləndirir.

İnsan kapitalı baxımından yanaşma. Özəl müəssisənin sahibkarları firmanın idarəetmə sisteminin səmərəli təşkili məqsədilə ən yaxşı meneceri seçməkdə maraqlıdır. Dövlət müəssisələrinin sahibkarı timsalında çıxış edən hökumət isə daha çox təmsil olunduğu siyasi dairənin maraqlarını təmin edən, siyasi proseslərdə iştirakçıya çevrilən, müəssisənin lobbiçilik fəaliyyətindən bəhrələnmək imkanları yüksək olan menecerləri təyin edir. Özəl firmalar isə yüksək idarəetmə qabiliyyətinə və təcrübəsinə malik menecerlərə üstünlük verirlər.

Əks arqumentlərə görə, əgər yeni mülkiyyətçilər müəssisənin effektivliyinin yüksəldilməsində deyil, özlərinin şəxsi imkanlarının genişləndirilməsində maraqlıdırlarsa, onda onlar istəklərinə müvafiq menecerlər seçirlər.

Rəqabətli yanaşma. Özəlləşdirmə müəssisənin işinin effektivliyinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən rəqabətin gücləndirilməsinə gətirib çıxarır. Kikeri və başqalarının qeyd etdiklərinə görə, kifayət qədər geniş yayılmış və səmərəsiz işləyən dövlət müəssisələrinin mövcudluğu özəl bölmənin və rəqabətin inkişafını ləngidir. Hökumət dövlət müəssisələri ilə rəqabət aparan özəl bölmənin fəaliyyətini tez-tez blokadaya alır. Kapital tutumlu dövlət müəssisələrinə hökumət kreditlərinin verilməsi özəl firmaların kredit bazarından sıxışdırılmasına gətirib çıxarır. Bankirlər kredit əməkdaşlığında tərəfdaş seçərkən dövlət müəssisələrində hökumət təminatının mövcudluğunu nəzərə alaraq, onlara

üstünlük verir ki, bu da özəl bölmənin durumuna pis təsir göstərir. Beləliklə də, resurslarla təchizat səviyyəsi aşağı olan və zəif idarəetmə mexanizmlərinə malik dövlət müəssisələri özəl firmaların xərclərini artıraraq, onların potensialının genişləndirilməsini məhdudlaşdırır. Özəl firmalar dövlət müəssisələri ilə müqayisədə maliyyə bazarlarının təsirlərinə daha tez məruz qalırlar, çünki dövlət müəssisələri Kornainin məlum "yumşaq büdcə məhdudiyyətində" işləyirlər. Onlar tez-tez dövlətdən subsudiya və bazar dəyərindən aşağı faizlə kapital alırlar.

Beləliklə də nəzəri yanaşmalardan çıxan nəticələrə görə, müəssisələrin işinin effektivlik səviyyəsinin yüksəldilməsində mülkiyyət formaları xüsusi rola malikdir.

Özəlləşdirmənin effektini yoxlamaq üçün sənaye cəhətdən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Bazar strukturlarının fəaliyyəti baxımından aparılmış tədqiqatların nəticəsində sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə özəl bölmənin digər mülkiyyət formalarına nisbətən yüksək səmərəliliyi, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə dövlət və özəl müəssisələr arasında çox da əhəmiyyətli olmayan fərqlər aşkara çıxarılmışdır.

Bu iki əsas mülkiyyət formalarının komparativ əsasda empirik üsullarla təhlil obyektinə cəlbəcoxsaylı tədqiqatların predmetinə çevrilmişdir. Bu istiqamətdə Qalal və başqaları Britaniyada, Çilidə, Malayziyada və Meksikada, Meqqinson, Neşa və Van Rendenburq Avstriya, Kanada, Fransa, Almaniya, Çili və digər 13 dövlətdə, La Porta, Lopes-de- Silanes Meksikada tədqiqat apararaq göstərmişdilər ki, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksək fayda əldə etməyə imkan verir. Deventer və Malatesta 32 ölkədən seçməəsasında müəyyənləşdirdiyi 500 şirkətdə empirik üsulla apardığı tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, dövlət müəssisələri özəl firmalara nisbətən az effektivdir. Eyni zamanda onların arasından seçilmiş 63 özəlləşdirilmiş müəssisədə tədqiqatların nəticələri onu da təsdiq etmişdir ki, onların heç birində özəlləşdirmə özü-özünə fəaliyyəti yaxşılaşdırmamışdır (bax [32], [33], [35]).

Qərb iqtisadçılarının praktiki gerçəklikdə müşahidə etdiyi mənzərə dövlət və

xüsusi müəssisələrin effektivliyinin müqayisəli təhlili istiqamətində aparılan tədqiqatları yekunlaşdırmağı tələb edirdi. Bu dövrdə mülkiyyət hüquqları, resurs-agentlər, siyasətsizləşdirmə haqqında nəzəriyyələr və "dövlətin dayanıqsızlığı" konsepsiyası bu istiqamətli tədqiqatların aparıcı elmi-nəzəri xəttini təşkil edirdi.

Britaniya alimləri C.Xaskel və S.Stsimanski dövlət müəssisələri və özəl şirkətlər üzrə müqayisəlişəkildə apardıqları tədqiqatların nəticəsində belə qənatə gəlmişdilər ki, onların idarəetmə sferası və marketinq fəaliyyəti arasında böyük fərqlər mövcud deyildir. Prinsipal fərq istehsalat-təsərrüfat fəaliyyətinin məqsədlərində və həmçinin idarəetmə heyətinin maddi maraqlarında müşahidə olunur. Özəl firmanın başlıca məqsədi maksimum yüksək mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. Dövlət müəssisələri üçün isə bu məqsəd başlıca deyil, əsas məqsədlərdən biri hesab olunur. Belə müəssisələr bir çox hallarda sosial məsələlərə, yuxarı təşkilatın maraqlarının təmininə, regional və digər problemlərin həllinə üstünlük verirlər. Eyni zamanda dövlət müəssisələri hakimiyyət orqanlarının daimi himayəsindən istifadə etdiklərinə görə, rəqabətdən az əziyyət çəkirlər. Lakin, özəl firmaların işçiləri (baxmayaraq ki, onlar iqtisadi tənəzzül və böhran dövründə işdən qovulma təhlükəsi ilə daha tez üzləşirlər) istehsalın yüksək səviyyədə təşkilində daha çox maraqlıdirlər.

Özlərinin işlədikləri modeldən istifadə edən müəlliflər özəlləşdirilmiş 17 Britaniya firmasının məlumatları əsasında onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yekunları üzrə təhlil aparmışdılar. Bu tədqiqat zamanı başlıca məqsəd firmaların özəlləşdirmədən əvvəl (1979-1982-ci illərdə) və özəlləşdirmədən sonra (1982-1989-cu illərdə) maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən başlıca göstəricilərinin müqayisəsi əsasında inkişaf dinamikasını və tendensiyasını müəyyənləşdirməkdən ibarət olmuşdur. Aparılan hesablamaların nəticəsi göstərmişdir ki, firmalar dövlət mülkiyyətində olanda nisbətən çox məhsul istehsal etmiş və xidmət göstərmiş və bunun müqabilində də izafi sayda işçilərə malik olmuş, eləcə də həmkarlar təşkilatının təzyiqi və sosial proqramların yerinə yetirilməsi məqsədilə işçilərə daha çox vəsait ödəmişdir. Özəl bölməni təmsil edən

firmalar isə kommersiya məqsədini əsas götürərək, adətən məhdud həcmdə məhsul istehsal etmiş, xidmət göstərmiş (əgər onların rəqabət qabiliyyətində əhəmiyyətli artım, yeni satış bazarı və ya əlverişli perspektiv yoxdursa), az sayda işçi və əmək haqqı xərcləri müqabilində daha yüksək mənfəət və rentabellik göstəricilərinə nail olmuş, nəticədə burda dövlət bölməsi ilə müqayisədə məhsulların rəqabət qabiliyyəti də yüksəlmişdir. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində o da aşkar olunmuşdur ki, 17 iri firmanın özəlləşdirilməsi prosesi Britaniyanın əmək bazarında əhəmiyyətli dəyişikliyə gətirib çıxarmamışdır.

Digər Qərb iqtisadçıları A.M.Mansoor və R.Xemminq qeyd edir ki, praktiki olaraq eyni mənbədən təhlil aparan başqa ingilis mütəxəssisləri R.Millourd və C. Yarou dövlət və xüsusi bölmənin effektivliyinin müqayisəsi zamanı zidiyyətli və əks nəticələr çıxarmışdır.

Bu sırada aparılmış empirik tədqiqatlara sonradan postsosialist ölkələri də cəlb edilmişdir. Fridman və başqaları qeyd edir ki, postkommunist ölkələrində keçid "şokları" və qeyri-bərabər şərait korporativ davranışda mülkiyyətin rolu haqqında fərziyələrin yoxlanılması üçün unikal əsaslar yaratmışdır.

Qrosfeld və Nivet tərəfindən Polşada aparılmış tədqiqatlar onu göstərir ki, özəlləşdirilmiş müəssisələr daha çox investisiya qoyur və bunun müqabilində də məhsul buraxılışının yüksək artımını təmin edir. Fridmen və başqaları Çexiya Respublikası, Polşa və Macarıstanda apardığı tədqiqatlar nəticəsində onu aşkar etmişdir ki, özəl mülkiyyət korporasiya gəlirlərini artırsa da, xərclərin aşağı salınmasına ciddi təsir göstərmir.

Anderson və başqaları tərəfindən Sloveniya, Slovak Respublikası, Polşa, Macarıstan, Çexiya Respublikası və Bolqarıstanın 6000-dən çox sənaye müəssisələrində özəlləşdirmə və restrukturizasiya üzrə aparılmış hərtərəfli tədqiqatlar göstərmişdir ki, özəlləşdirilmiş müəssisələr dövlət firmaları ilə müqayisədə bütün istehsalat faktorları üzrə daha yüksək effektivliyə və əmək məhsuldarlığına nail olmuşlar. Eyni zamanda Anderson və başqalarından fərqli olaraq Koninqs təsdiq etmişdir ki, Sloveniya, Rumıniya və Macarıstanda

özəlləşdirilmiş və dövlət müəssisələri arasında ya ümumiyyətlə, ya da çox az fərq olmuşdur.

Erl və Estrin tədqiqat nəticəsində aşkar etmişdir ki, özəlləşdirmənin Rusiyada büdcə məhdudiyyətlərinin sərtləşdirilməsinə, bazar strukturlarının səmərəli fəaliyyətinə və iqtisadiyyatın effektivliyinin artırılmasına təsiri zəif olmuşdur.

Moskvalı və Sankt-Peterburqlu ekspertlər tərəfindən 2000-dən çox dövlət və özəlləşdirilmiş müəssisədə onların fəaliyyətinin iqtisadi nəticələri üzrə aparılmış müqayisəli təhlil göstərmişdir ki, özəl firmalar dövlət müəssisələrini əsas göstəricilər üzrə üstələmiş və bu fərq istehsalın effektivliyində yüksək, maliyyə nəticələrində isə nisbətən aşağı olmuşdur.

Perevalov və başqalarının keçmiş Sverdlovsk (indiki Ekaterinburq) vilayətinin sənaye müəssisəsi üzrə apardığı təhlilin nəticələrinə görə, özəlləşdirmə müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmiş, lakin buna baxmayaraq keçid prosesində gizli surətdə mənfi istiqamət də müşahidə olunmuşdur.

Beləliklə, yuxarıda təqdim olunmuş tədqiqatla tanışlıq bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, nəticələr kifayət qədər müxtəlif və ziddiyyətlidir. Bu empirik tədqiqatlar zamanı subyektiv seçimlərlə izah oluna bilər. Belə ki, bu məsələyə münasibətdə Meqqinson və başqaları, Deventer və Malatesta qeyd edirdilər ki, dövlət və özəl firmaların müqayisəsinə həsr olunmuş çoxlu empirik tədqiqatlarda azsaylı və spesifik müəssisələrdən istifadə olunmuşdur. Doğurdan da Keyvz və Kristensen yalnız Kanadanın dəmir yollarını, Atkinson və Xalvorsen kommunal elektrik müəssisələrini, Ekel, Ekel, və Sinqal Britaniyanın hava yollarını tədqiqat predmetinə cəlb etmişdilər. Martin və Parker tərəfindən təqdim olunmuş müqayisəli təhlil 11 firmanı, Koul və Malxerin tərəfindən 5 müəssisəni, Perevalov və başqaları tərəfindən 24 müəssisəni əhatə etmişdir.

Nəhayət, özəlləşdirmənin nəzəri və metodoloji əsasları ilə bağlı əsasən Qərb tədqiqatçılarına məxsus fikirləri yekunlaşdırarkən, müxtəlif yanaşmaları iki qrupda

təsnifləşdirə bilərik: "sinxron" və "tarixi".

"Sinxron" yanaşma dövlət və özəl firmaların fəaliyyətinin müqayisəsinə əsaslanır. Belə yanaşmadan Bordmen və Vining, La Porta və Lopez-de- Silanes, Dünya Bankı, Moskva və Sankt - Peterburqlu ekspertlər, Anderson və başqaları, Perevalov və başqaları, Erl və Estrin, Deventer və Malatesta həmçinin bir çox başqaları istifadə etmişdir.

"Sinxron" yanaşmada mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq müəssisələrin fəaliyyəti eyni bazar şəraitində və oxşar xarici mühitdə işlədiyi əsas götürülərək müqayisə olunur. Lakin praktiki olaraq, tamamilə identik olan iki müəssisə tapmaq mümkün deyildir. Məsələn, metallurgiya sahəsində biri özəlləşdirilmiş, digəri isə dövlət müəssisəsi olan iki eyni müəssisə tapmaq. Onların həmişə ya istehsal guclərində, ya avadanlıq, texnologiya təminatında, ya da digər istiqamətlərində fərqlər mövcuddur. Eyni zamanda hər bir müəssisənin özünün əhatə olunduğu fərqli iqtisadi, siyasi və sosial mühit vardır.

Bu baxımdan "Tarixi" yanaşmanı daha üstün hesab etmək mümkündür. Çünki, belə yanaşmada müqayisənin əsasını müəssisənin özəlləşdirmədən əvvəlki və sonrakı dövrdəki fəaliyyəti təşkil edir. Bu yanaşmaya Meqqinson və başqalarının, Erl və Estrinin, Perevalov və başqalarının, Deventer və Malatestanın və digər tədqiqatçıların əsərlərində rast gəlmək mümkündür.

Təəssüflər olsun ki, bu yanaşmanın da özünəməxsus çatışmazlığı vardır. Belə ki, bu yanaşma həddindən çox düzxətlidir. Bu yanaşma ilə müəssisənin işinin özəlləşdirmədən sonra necə dəyişdiyini qiymətləndirmək mümkün olsa da bu zaman digər faktorların özəlləşdirməyə təsirinin ayrıca effektini aşkara çıxarmaq çətinlik törədir (bax [7]).

Sosializmin iflası və postsovet məkanında sosial-iqtisadi sistemin transformasiyası proseslərinin başlanması ilə müasir özəlləşdirmə hərəkatının coğrafiyası bir qədər genişlənmiş, dünya özəlləşdirmə praktikasını daha da zənginləşmişdir. Dünya təsərrüfatının bu qismində özəlləşdirmə təkcə

əməliyyatların daha böyük və əhatəli miqyas alması ilə deyil, habelə yükləndiyi sosial-iqtisadi misyanın çoxcəhətliliyi və əhəmiyyəti ilə fərqlənən məna kəsb etdi.

Bütün digər postsovet dövlətlərində olduğu kimi, suverenliyini bərpa edərək sistem dəyişiklikləri yolu tutmuş müstəqil Azərbaycan Respublikasında özəlləşdirmənin mənşəyi, mahiyyəti və praktikası, bir tərəfdən, Azərbaycan iqtisadiyyatının bir çox onilliklər ərzində keçmiş ittifaqın vahid xalq təsərrüfat kompleksinin tərkibində mərkəzləşdirilmiş planlı təsərrüfatın qanunauyğunluqları əsasında inkişafın xüsusiyyətlərindən doğmuş amillərlə, digər tərəfdən, dünya təsərrüfatında və siyasətində cərəyan edən qlobal xarakterli proseslərin güclü təsiri və təyziqi altında formalaşmış amillərlə şərtlənmişdir.

Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı məsələlərin həlli təmin edilmişdir:

1. Bazar sistemində iqtisadi münasibətləri tənzimləyən qanunlar və normativ aktların hazırlanması və qəbul edilməsi;

2. Bütün müəssisələrin, xüsusilə də keçid dövrünün və böhranın yaratdığı çətinliklərlə əlaqədar fəaliyyəti tam və ya qismən dondurulmuş müəssisələrin işləməsini, yenidən qurulmasını, fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş istehsal güclərinin modernləşdirilməsini təmin etməklə özəlləşdirməyə hazırlamaq;

3. Özəlləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsini təmin etməyə yardımçı olan institutların (bank, maliyyə, fond birjalrı, qiymətli kağızlar bazarı, fondlar və s.) yaradılması, fond bazarında və investisiya prosesində bütün hüquqi və fiziki şəxslərin sərbəst iştirakı;

4. İnvestisiya layihələrinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və milli iqtisadiyyata daxili və xarici sərmayənin cəlb edilməsi üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi;

5. Özəlləşdirmədə iştirak etmək üçün ölkə əhalisinə ilkin bərabər şəraitin yaradılması;

6. Xüsusi mülkiyyətçilərin hüquqlarının mühafizəsi sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Yeni iqtisadi sistemin tələblərindən irəli gələn qanunauyğun, obyektiv tarixi zərurət hesab edilən özəlləşdirmənin əsas vəzifəsi dövlət mülkiyyəti üzərində mülkiyyətçini və inhisarçını dəyişdirmək, dövlət müəssisələrini və əmlakını əmək kollektivlərinə, ölkənin vətəndaşlarına və xarici iş adamlarına (fiziki və hüquqi şəxslərə) müvafiq olaraq əvəzsiz vermək, satmaq, yaxud da müəyyən şərtlərlə verməkdən ibarətdir.

SSRİ dağıldıqdan sonra yenidən suverenlik qazanan Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatda bazar mexanizmlərinin tətbiqinə yönələn iqtisadi islahatlar kursu götürdü. İlk növbədə qiymətlər üzərində dövlət nəzarətinin ləğvi yolu ilə iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasına üstünlük verildi. Hələ 1992-ci ildə Azərbaycanda qiymətlərin 80%-i liberallaşdırılmışdı. Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatı istiqamətinə yönələn kurs götürməsi ilkin olaraq mülkiyyət məsələlərini və əmlak münasibətlərini aktiv müzakirə obyektinə çevirdi. Bu zaman Azərbaycan Respublikası Baltıqyanı Respublikaların restitusiya tədbirlərindən, Çexiya və Rusiyanın sürətli özəlləşdirmə kurslarından, Polşa və Macarıstanın pilot dövlətsizləşdirmə proqramlarından fərqli olaraq, bir çox səbəblərdən mülkiyyətdə struktur islahatlarına münasibətdə özünəməxsus yol seçdi (bax [32], [33]).

Bunu şərtləndirən başlıca cəhətləri daha çox tarixi və mənəvi amillərlə izah etmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycanda sosializmin start götürdüyü ötən əsrin 20-ci illərindən etibarən mülkiyyət üzərində xüsusi sahibkarlıq hüququ şəhərlərdə mülklərdən tutmuş, kəndlərdə işçi mal-qara da daxil olmaqla bütün sahələr dövlətin xeyrinə milliləşdirildi. Xüsusi mülkiyyətçilər sinfi isə sosializmin sinfi düşməni kimi məhv edildi. Bütün bunlar bolşeviklərin rəhbərliyi altında şəhərdə sənayeləşdirmə, kənddə isə kollektivləşdirmə adı altında həyata keçirildi.

Lakin, 60-cı illərdən başlayaraq əmlak münasibətlərində yeni formalar meydana çıxmağa başladı. Kənd yaşayış məntəqələrində özəl mənzil fondu, həyətyanı ərazilərdə xırda sahibkarlıq formaları meydana gəldi. Şəhərə gəlincə, bu proseslər qeyri-leqal formada daha çox kiçik və orta səviyyəli xidmət, ticarət və istehsalat sahələrində müşahidə olunurdu. Artıq direktorlar və rəislərin timsalında

gizli sexlərin və obyektlərin faktiki olaraq şəxsi sahibləri yaranmağa başlamışdı. Bu sahibkarlar özlərinin şəxsi pul vəsaitlərini hətta istehsalın, xidmətin genişləndirilməsinə yönəltməkdən belə çəkinmirdilər.

Onlar hökumətin nümayəndəsi timsalında müəssisələrin rəsmi rəhbərləri kimi çıxış edərək, özlərini əsil sahibkar kimi aparır, hətta "halallıq" əsasında "alqı-satqı" da həyata keçirirdilər. Bu qayda qeyri-leqal formada olsa da, qanuni hakimiyyət orqanları tərəfindən də "normal" qəbul edilirdi.

90-cı ilin əvvəllərində postsosialist məkanında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirməsi start götürərkən, Azərbaycanda qeyri-leqal sahibkarlara məxsus əmlakının dövlətsizləşdirilməsi prosesi gündəmə gəlsə də, heç bir ciddi problemlə müşayiyyət olunmadı. Əksər hallarda köhnə sahibkarlar yeni özəl şirkətlərin leqal sahiblərinə çevrildilər. Kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi zamanı çox nadir hallarda rəqabətli hərraclara rast gəlinirdi. Demək olar ki, onların 99 faizi əvvəlki sahiblərinin adına alternativsiz özəlləşdirilmişdi. Daha çox milli mentalitet keyfiyyətindən irəli gələn bu məsələlərin kökünü islami dəyərlərdə də axtarmaq mümkündür. Müqəddəs Quranın ayələrindən birində qeyd olunur ki, ədalətsiz metodlarla varlanmaq, başqa vasitələrlə əmlaka malik olmaq, öz təsərrüfat tərəfdaşını aldatmaq birbaşa cəhənnəmə düşmək deməkdir¹. Quran mülkiyyət münasibətləri ilə, bir sözlə iqtisadi fəaliyyətlə bağlı bütün məsələlərə münasibətdə ədalətlik xəttinə önəm verməklə istehsalçıları və istehlakçıları, işçiləri və tərəfdaşları əmlaka və maddi nemətlərə layiqincə sahib durmağa və "halallıq məcəllə"sinə riayət etməyə çağırır (bax [18]).

Sovet dövründə qeyri-leqal formada fəaliyyət göstərən sahibkarlar bir çox hallarda iri dövlət müəssisələri ilə müqayisədə özlərinin çox da böyük olmayan gizli sexlərində daha səmərəli təsərrüfat nəticələrinə malik olurdular. Bu mənada dövlətin qoyduğu planı yerinə yetirəndən sonra əsasını "qırmızı direktorlar" korpusu təşkil edən qeyri-leqal sahibkarlar özləri və yüksək vəzifəli himayəçiləri üçün işləyirdilər. Həyətəyanı sahələrin kolxoz və ya sovxoz tarlalarına nisbətən dəfələrlə məhsuldar olması, "gizli sex"lərdə istehsal olunan malların nə qədər

yararlı olduğu yaxın keçmişimiz yəqin ki, çoxlarının yadındadır. Sosialist dövlət müəssisələrinin aşağı məhsuldarlığı və bəzi hallarda lazımsız məhsul istehsal etmələri birinci növbədə həmin müəssisələrin bir və ya bir qrup özəl şəxslərə deyil, "hamı"ya və əslində, heç kimə məxsus olmaması idi. Belə müəssisələrin sahibi (dövlət) isə nəyi istehsal etməyin daha yararlı olacağını araşdırmaq əvəzinə nəyi "eləmək olmaz" əmrləri ilə iqtisadi təşəbbüsləri boğurdu. Odur ki, bazar iqtisadiyyatına keçidin uğurlu və dayanaqlı bir prosesə çevrilməsi üçün dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi ən önəmli məqamlardan biri hesab oluna bilər.

Respublikada özəlləşdirməyə məsul orqanın 1992-ci ildə yaradılmasına, "Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında" Qanunun 1993-cü ildə qəbul edilməsinə baxmayaraq, digər postsosialist ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanda bu proses xeyli gec - 1996-cı ildə start götürmüşdür. Ölkədə "kiçik özəlləşdirmə" 1996-cı ilin, özəlləşdirmə çəklərinin vətəndaşlara paylanması 1997-ci ilin martından başlamış, orta və iri müəssisələrin dövlətsizləşdirilməsi tədbirləri 1997-ci ilin mayından sonra həyata keçirilmişdir.

Əsasən Dövlət Əmlak Komitəsi, Prezidentin iqtisadi xidməti və Parlamentin spikeri arasında gedən bu müzakirələrin nəticəsində dövlət əmlakının həcmi dəyərləndirmək mümkün olmamış, onun hansı həcmdə və kim tərəfindən özəlləşdirilməsi uzunmüddətli müzakirə mövzusunə çevrilmişdir və sonuncu məsələyə münasibətdə fərqli fikirlər ortalığa qoyulmuşdur. Təklif olunan variantlar üzrə dövlət mülkiyyətinin 51, 60 və 80 faizinin özəlləşdirilməsi barədə müxtəlif mövqelər arasında fikir ayrılığı meydana çıxsada, son nəticədə Milli Məclis dövlət əmlakının 75 %-nin özəlləşdirilməsinə yekdilliklə qərar vermişdir.

1999-cu ilin əvvəlində birinci dövlət özəlləşdirmə proqramının müddəti başa çatdıqdan sonra özəlləşdirmə prosesi faktiki olaraq daha çox subyektiv səbəblərə görə dayandırılmışdır. Bu proses özəlləşdirmə paylarının dövrüyyə müddətinin başa çatması ərəfəsinə təsadüf etdiyindən, onun vaxtının uzadılması barədə ehtimalları xeyli aktuallaşdırmış və bu məsələyə münasibətdə hakimiyyətin yüksək eşelonunda ciddi fikir ayrılığına gətirib çıxarmışdır. Çek özəlləşdirməsinin

tərəfdarları (Dövlət Əmlakı Nazirliyinin o vaxtki rəhbərliyi) ilə pul özəlləşdirməsi tərəfdarları (Prezidentin iqtisadi xidməti) arasında gedən mənafə mübarizəsi birincilərin xeyrinə qurtardı.

Beləliklə də Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı ilə özəlləşdirmə paylarının dövrüyyə müddəti daha 1 il 5 aya qədər, konkret olaraq 2002-ci ilin 1 yanvarınadək uzadıldı (sonradan bu müddət daha 2 il uzadıldı). Bu ərəfədə ikinci dövlət özəlləşdirmə proqramı və özəlləşdirmə haqqında yeni Qanun qəbul olundu.

Bütövlükdə Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesinin gedişini 4 mərhələyə bölmək olar:

- ✓ 1-ci mərhələ - 1996-1998-ci illər
- ✓ 2-ci mərhələ - 1998-2000-ci illər
- ✓ 3-cü mərhələ - 2000-2001-ci illər
- ✓ 4-cü mərhələ - 2001-2005-ci illər

Məlumdur ki, özəlləşdirmə mərhələlərlə, eyni zamanda mövcud mərhələlərə uyğun proqramlar vasitəsilə keçirilməlidir. Mərhələlərin bu cür təsnifatı 1996-2005-ci illər ərzində Azərbaycanda özəlləşdirmə təcrübəsinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi prosesini əks etdirir.

Azərbaycanda özəlləşdirmənin ən səciyyəvi cəhətlərindən biri onun aparılması modelləri ilə bağlıdır. Bir sıra ölkələrdə mülkiyyətin əhali arasında pulsuz bölüşdürülməsinə, yəni, vauçer özəlləşdirilməsinə, bəzi ölkələrdə isə mülkiyyətin satılması üsuluna üstünlük verilmişdir. Azərbaycanda isə özəlləşdirmənin iki modelinin uzlaşdırılması yolu seçilib. Çeklərin əhaliyə pulsuz verilməsi və dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinin pullu hərraclarda satılması xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Azərbaycanda özəlləşdirmənin xüsusiyyətlərindən biri də onun kənd təsərrüfatından başlanmasıdır. Bu obyektiv zərurətdən irəli gəlir. Bir tərəfdən bu, əhalinin istehlak malları ilə sənayenin isə xammalla təchiz olunması üçün əlverişli şərait yaradır. Digər tərəfdən, inzibati amirlik sisteminin sosial strukturunda bazar mexanizminə daha tez uyğunlaşan məhz kənd əhalisinin olmasıdır. Kənd

sakinlərinin gəlirlərinin əsas hissəsi şəxsi yardımçı təsərrüfatlarda istehsal edilən məhsulların satılışından əldə edilir.

Azərbaycanda özəlləşdirmənin xarakterik cəhətlərindən biri də özəlləşdirmənin dünya ölkələrinin üzünə açıq olmasıdır. Bu iqtisadi islahatların aparılmasında xarici investorların maraqlarını artırır. Qanunvericiliyə görə xarici və fiziki şəxslərin özəlləşdirmədə iştirakı opsiyonların alınması yolu ilə həyata keçirilir. Bu opsiyon xarici sərmayəçiyə özəlləşdirmədə iştirak etmək üçün bir çek almaq hüququ verir.

Respublika vətəndaşlarına özəlləşdirmə prosesində iştirak etmək üçün ilkin bərabər imkan yaratmaq məqsədilə özəlləşdirmə payı verilmişdir. Özəlləşdirmə payı (çeki) respublikanın hər bir vətəndaşına özəlləşdirilən dövlət mülkiyyətindən əvəzsiz verilən hissədir. Dövlət mülkiyyətindən əvəzsiz pay əldə etmiş vətəndaşlar çeklərdən aşağıdakı istiqamətlərdə istifadə edə bilərlər:

- çek hərracları vasitəsilə özəlləşdirmədə iştirak
- investisiya fondlarının səhmlərə dəyişmə
- müəssisə səhmlərinə birbaşa mübadilə

Azərbaycanda özəlləşdirilmə modelinin fərqləndirici cəhətlərindən biri də dövriyyəyə buraxılan özəlləşdirmə çeklərinin nominal qiymətə malik olmasıdır. Azərbaycanla özəlləşdirmə çeklərinin dövriyyəyə buraxılması, ölkəmizdə özəlləşdirməyə başlamazdan əvvəl makroiqtisadi sabitliyə nail olunması nəticəsində, inflyasiya sərbəst bazar prinsipləri əsasında alqı-satqı zamanı tələblə təklif arasında nisbətə müəyyən olunur. Rusiyada isə güclənən inflyasiya vauçerlərin real qiymətinin nominal qiymətinə nisbətən kəskin sürətdə aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Azərbaycanda kütləvi özəlləşdirməyə şərait yaradan özəlləşdirmə paylarının əhaliyə verilməsi, hal-hazırda çeklərin təqribi qiymətinin hesablanması, müxtəlif üsullarının mövcud olmasını göstərir. Belə hesablama üsullarından birini göstərək:

Təxmini hesablamalara görə Azərbaycanda özəlləşdirmədən əvvəl dövlət mülkiyyəti 76,8 trl. manat qiymətləndirilmişdir. Dövlət mülkiyyətinin 70 faizinin özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu, yəni 54 trl. manat dəyərində əmlak özəlləşdirilməli idi. Mülkiyyətin 65 faizinin çeklər vasitəsilə özəlləşdirilməsi nəzərə alınarsa, onda bu çeklərin nominal qiyməti 35 mln. manat, 32 mln. ədəd çek dövrüyyəyə buraxılması hesabı ilə bir çekin nominal qiyməti isə 1.1 mln. manat təşkil edəcəkdir. Əgər hərəyə 4 özəlləşdirmə çeki verilməsini nəzərə alsaq, hər bir vətəndaşa nominal dəyəri 4.4 mln. manat olan özəlləşdirmə payı verilir. Belə bir informasiya çeklərin alınmasında əhalinin aktivliyinə səbəb olmuşdur

Azərbaycanda özəlləşdirmə iki istiqamətdə həyata keçirilir:

- 1) kiçik dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi
- 2) orta və iri dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi.

Bütün özəlləşdirilən müəssisələr işçilərin sayına görə üç qrupa bölünür. Azərbaycanda müəssisələrin təsnifatı zamanı kiçik müəssisələrə 10-50, orta müəssisələrə 50-300, iri müəssisələrə isə 300-dən çox işçisi olan müəssisələr daxil edilir. (bax [28]).

Azərbaycan özəlləşdirmə sahəsində II Dövlət Proqramının qəbulu ərəfəsini yaşayır. Əvvəlki proqramla müqayisədə yeni proqramda iri və strateji müəssisələrin özəlləşdirilməsinə üstünlük veriləcəyi nəzərdə tutulur. Hazırda respublikada kiçik özəlləşdirmə başa çatmaq üzrədir. Bu dövr postsosialist ölkələrin bir çoxunda özəlləşmənin başa çatdığı vaxtdan sonraya təsadüf edir. Beləliklə də, Azərbaycan həmin ölkələrin təcrübəsi ilə tanışlıq və onun müsbət cəhətlərindən bəhrələnmək üçün xeyli geniş imkanlara malikdir.

90-cı illərin əvvəllərində mülkiyyət, dövlətsizləşdirmə haqqında bir sıra qanunvericilik aktları və sənədlər qəbul edilmişdirsə də, bu hüquqi aktlar mürəkkəb və uzunmüddətli özəlləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsi üçün kifayət etmirdi. 1992-ci ilin əvvəllərində Bakı şəhər İcra Hakimiyyəti aparatının strukturunda “özəlləşdirmə və bələdiyyə mülkiyyəti” idarəsi yaradılmışdır. bu struktur bölmə Bakı şəhərində bələdiyyə mülkiyyəti haqqında informasiya

bazasının yaradılmasının əsasını qoymuş və bələdiyyə mülkiyyətinin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsinə dair sənədlər paketi hazırlamışdır.

Deyilənlər nəzərə alınaraq 1992-ci ildə dövlət əmlakını idarə etmək və özəlləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə Dövlət Əmlakı Komitəsi yaradılmışdır. Birbaşa Azərbaycan Respublikası Prezidentinə tabe olan Dövlət Əmlakı Komitəsinə:

- ✓ Azərbaycan Respublikasında Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramını işləyib hazırlamaq;
- ✓ Respublikanın bütün ərazisində özəlləşdirmənin həyata keçirilməsinə metodik rəhbərlik və nəzarət etmək;
- ✓ Özünün müvafiq bölgələrdə özəlləşdirmə proqramını həyata keçirən ərazi qurumlarını yaratmaq və onların fəaliyyətinə rəhbərlik etmək;
- ✓ Azərbaycan Respublikasının Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında qanun qüvvəyə minənədək respublikada dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi faktlarını təhlil etmək, özəlləşdirmə haqqındakı qanunvericiliyə zidd olan qərar və əqdlərin etibarsız sayılması barədə məhkəmə və arbitraj məhkəməsi qarşısında iddia qaldırmaq və s. bu kimi funksiyaları həyata keçirmək həvalə olunmuşdur.

1993-cü ilin yanvar ayının 7-də “Azərbaycan Respublikasında Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qüvvəyə minmiş və bununla da dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin hüquqi bazasının yaradılması təmin edilmişdir.

Qanunda Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin aşağıdakı ümumi prinsiplər əsasında özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi prosesinin mərhələlərini, növbəliliyini, özəlləşdirmənin qruplar üzrə təsnifatını, yollarını, formalarını və variantlarını müəyyən etməklə dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;
- Özəlləşdirmədə dövlətin, əmək kollektivlərinin və əhəlinin bütün sosial təbəqələrinin iqtisadi mənafeyinin nəzərə alınması;

- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının özəlləşdirmədə iştirakını təmin etmək məqsədilə özəlləşdirmə payının müəyyənləşdirilməsi;
- Özəlləşdirilməsi məcburi sayılan müəssisələr (obyektlər) istisna olmaqla, özəlləşdirmənin forma və variantlarının seçilməsində əmək kollektivinin rəyinin nəzərə alınması;
- Özəlləşdirmə prosesində antiinhisar siyasətinin tələblərinin nəzərə alınması;
- Respublikanın xalq təsərrüfatına sərmayə cəlb etmək və işgüzar dairələrin təcrübəsindən istifadə məqsədilə xarici hüquqi və fiziki şəxslərin özəlləşdirmədə iştirakına şərait yaradılması;
- Özəlləşdirməyə dair tədbirlərin aşkarlıq şəraitində həyata keçirilməsi və onun nəticələri üzərində dövlət nəzarətinin, habelə ictimai nəzarətin təmin olunması.

Dövlət Əmlakı Komitəsi sədrinin mətbuata açıqlamasına istinad edərək qeyd etmək lazımdır ki, Komitə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirməsini 3 mərhələdə həyata keçirməyi planlaşdırmışdır. 1993-1994-cü illəri əhatə edən özəlləşdirmənin birinci mərhələsində xırda müəssisələrin, xidmət dairəsi, ticarət, ictimai iaşə, dondurulmuş, tikintisi yarımçıq qalmış, normativ tikinti müddətləri ötmüş müəssisə və obyektlərin onların kollektivlərinə birbaşa satılması, habelə auksion və müsabiqələr keçirməklə özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bunlarla bərabər birinci mərhələdə torpağın və mənzil fondunun özəlləşdirilməsi də həyata keçirilməli idi.

1995-ci ili əhatə edən ikinci mərhələdə əsasən orta və iri müəssisələr, 1995-ci ildən sonrakı dövrü əhatə edən üçüncü mərhələdə isə dövlət mülkiyyətində olan iri və böyük müəssisələrin özəlləşdiriləcəyi nəzərdə tutulmuşdu. Dövlət Əmlak Komitəsi hətta özəlləşdirmənin Dövlət Proqramının layihəsini işləyib hazırlayaraq baxılmaq üçün Milli Məclisə təqdim etmişdi. Lakin Milli Məclis müzakirəyə təqdim olunmuş bu layihə əvəzinə Prezident Aparatının təqdimatı ilə bir neçə sahədə özəlləşdirmənin həyata keçirilməsinə başlamaq haqqında başqa bir məsələni müzakirə edərək özəlləşdirmə istiqamətində ilk addım kimi mənzil

fondunun özəlləşdirilməsini, yarımçıq qalmış və başa çatdırılmamış tikililərin ortaqlığa verilməsini, taksilərin və marşrut taksilərin satılmasını məqsədəuyğun hesab etmişdir.

Beləliklə Azərbaycanda genişmiqyaslı özəlləşdirmə Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı qüvvəyə mindikdən sonra, 1996-cı ilin ikinci rübündən etibarən həyata keçirilməyə başlanılmışdır.

Birinci proqram dövlət mülkiyyətində olan kənd təsərrüfatı istehsalı müəssisələri, torpaq və mənzil fondu istisna olmaqla xalq təsərrüfatının bütün sahələri üzrə dövlət müəssisələrinin və əmlakının özəlləşdirilməsi tənzimləyən hüquqi sənəddir. Bu proqramda özəlləşdirmənin başlıca məqsəd və vəzifələri, istiqamətləri, üsulları müddəti və mərhələləri, özəlləşdiriləcək müəssisə obyektlərinin təsnifatı, onların səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi, səhmləşdirmənin konkret variantları, özəlləşdirmədən əldə olunacaq vəsaitlərin istifadəsi, özəlləşdirmə payının həcmi, verilməsi və ondan istifadə qaydaları müəyyən olunmuşdur.

Özəlləşdirməyə münasibətdə dövlət mülkiyyətində olan obyektlər 5 qrupa bölünmüşdür:

- 1) Özəlləşdirilməsi qadağan olunan müəssisə və obyektlər;
- 2) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərarı ilə özəlləşdirilən müəssisə və obyektlər;
- 3) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə özəlləşdirilən müəssisə və obyektlər;
- 4) Yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə razılaşdırılaraq Dövlət Əmlak Komitəsinin qərarı ilə özəlləşdirilən müəssisə və obyektlər;
- 5) Özəlləşdirilməsi məcburi sayılan müəssisə və obyektlər. Sonuncu qrupa daxil edilmiş müəssisə və obyektlərin özəlləşdirilməsi haqqında qərarlar da DƏK tərəfindən qəbul edilir.

6) Birinci proqramda göstəriləyi kimi, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi hərrac, müsabiqə, səhmləşdirmə formalı müxtəlif investisiya fondları, qiymətli kağızlar və fond birjalarının vasitəçiliyi ilə həyata keçirilmişdir. Kiçik müəssisə və obyektlər pullu hərrac vasitəsilə, orta və iri müəssisələr isə səhmdar cəmiyyətinə çevrilərək çek hərracları vasitəsilə özəlləşdirilmişdir.

Bütövlükdə birinci proqram çərçivəsində 28.5 minə yaxın müəssisə və obyekt özəlləşdirməyə açıq elan olunmuş, lakin bunlardan təqribən 5.1 min müəssisə müxtəlif səbəblər üzündən özəlləşdirilməmişdir. Dövlət Əmlak Nazirliyinin mətbuata açıqlamasına görə, 1 oktyabr 2000-ci il tarixinə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsindən dövlət büdcəsinə 430 milyard manat vəsait daxil olmuşdur.

“Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu və Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II dövlət Proqramının təsdiqi (10 avqust 2000-ci il) ilə Azərbaycanın özəlləşdirmə siyasətində yeni dövr başlamışdır. Dövlət rəsmiləri yeni özəlləşdirmə siyasətinin daha çox ölkə vətəndaşlarının işlə təmin olunması və daxili istehsalın canlandırılması məqsədini güddüyünü vurğulayırlar. Bu mənada özəlləşdirmə siyasətinin ölkə vətəndaşlarının əlində istifadəsiz qalmış özəlləşdirmə çeklərinin reallaşdırılmasına imkan yaradacağına inamı gücləndirir. Yeni qanun və proqram birinci mərhələni əhatə edən müvafiq qanunvericilik sənədlərindən xeyli fərqlənir. Bu fərqlərə bir sıra yeni özəlləşdirmə üsullarını, opsiyonlardan yeni istifadə qaydalarını, özəlləşdirmədən istifadə ediləcək vəsaitdən özəlləşdirmə prosesinə müstəqil maliyyə vasitəçilərinin cəlb edilməsini, proseslə bağlı informasiya təminatının təşkili və özəlləşdiriləcək dövlət müəssisələrinin sağlamlaşdırılmasına ayrılan vəsaiti, özəlləşdirmə prosesində şəffaflığı təmin etmək məqsədilə xüsusi komissiyanın yaradılmasını, əmlakın qiymətləndirilməsində beynəlxalq praktikada qəbul olunmuş üsullardan istifadəni, xarici investorların özəlləşdirmə prosesində çeklə istifadə üçün opsiyonla yanaşı

onların Azərbaycan Respublikası ərazisində əldə etdikləri xalis mənfəət hesabına opsiya təqdim etmədən iştirakını və s. aid etmək olar (bax [4]).

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, özəlləşdirmə ilə əlaqədar yeni qanunun qəbul edilməsi obyektiv zərurətdən irəli gəlmişdir. Məlum olduğu kimi 1995-ci ildən Azərbaycanda yeni konstitusiya fəaliyyət göstərir və qüvvədə olan özəlləşdirmə qanununun müddəaları ali qanunun müddəalarına uyğun gəlmirdi. Mövcud qanun dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi kimi mürəkkəb məsuliyyətli prosesləri və proseslərlə əlaqədar meydana çıxan münasibətləri hüquqi cəhətdən tənzimləyə bilmirdi. Qanunun 10-cu maddəsinin 2-ci bəndi (özəlləşdirmənin dövlət Proqramının təsdiqi ilə əlaqədar), 12-ci maddəsi (özəlləşdirilən müəssisə və obyektlərin təsnifatı), 18-ci maddəsi (özəlləşdirmə payı) və s. reallığa cavab vermirdi. Odur ki, yeni qanun beynəlxalq maliyyə qurumlarının, o cümlədən Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Dünya Bankının tövsiyələri nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. Qanunda xarici investorlarla yanaşı yeni investorların maraqlarının qorunmasına da xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə ki, yeni qanuna əsasən “Yerli investorların dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin bütün forma və üsullarında məhdudiyyətsiz iştirak etmək hüququ vardır” (bax [3]).

II Dövlət Proqramı:

❖ “Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə uyğun olaraq dövlət əmlakının özəlləşdirilməsini həyata keçirmək;

❖ İqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və rəqabət mühitinin formalaşdırılması əsasında milli iqtisadiyyatın səmərəliliyini yüksəltmək;

❖ Bazar münasibətlərinin iqtisadi əsası kimi özəl mülkiyyətçilər təbəqəsini genişləndirmək;

❖ İqtisadiyyata investisiyalar, o cümlədən xarici investisiyalar cəlb etmək yolu ilə onun inkişafına nail olmaq;

❖ Dövlət əmlakını dövlət özəlləşdirmə çəklərinə satmaqla özəlləşdirmə prosesinə əhalinin maksimum geniş təbəqələrini cəlb etmək;

❖ Dövlət Proqramı çərçivəsində özəlləşdirmə üçün açıq elan edilmiş müəssisə və obyektlərin özəlləşdirilməsini başa çatdırmaq vəzifələri məqsəd qoymuşdur.

❖ Proqrama əsasən dövlət əmlakının özəlləşdirmə baxımından təsnifatı aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- ❖ Özəlləşdirilməsi qadağan edilmiş əmlak. Siyahı qanuna əlavə edilib;
- ❖ Özəlləşdirilməsi barədə qərar qəbul edilən anadək dövlət mülkiyyətində satılan əmlak;

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qərarı ilə özəlləşdirilən əmlak. Buraya mülki müdafiə və səfərbərlik, sosial-mədəni təyinatlı obyektlər, xalq bədii sənət müəssisələri, “Azərkinovideo” İB-nin obyektləri, limanlar, neft kimyası, kimya, biologiya, rabitə müəssisələri, dövlət informasiya və teleqraf agentlikləri, yanacaq-energetika kompleksi müəssisələri və s. daxildir.

Dövlət Əmlakı Nazirliyinin qərarı ilə özəlləşdirilən əmlak. Buraya xarici ticarət birlikləri, ictimai-iaşə və məişət xidməti obyektləri, topdan və pərakəndə satış müəssisələri, yeyinti sənayesi müəssisələri, şərabçılıq, pambıqtəmizləmə, tütün və çay qablaşdırma müəssisələri, lombardlar, turizm təşkilatları, tullantı emalı zavodları, neft və neft məhsullarının pərakəndə ticarəti müəssisələri və s. daxildir.

Qanunda mövcud üsullarla bərabər dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin iki yeni üsulu göstərilir:

- a) Dövlət müəssisələrinin fərdi layihələr üzrə özəlləşdirilməsi;
- b) Dövlət müəssisələrinin müflis elan olunması yolu ilə satışı.

Bu üsulların hər ikisi Baltikyanı ölkələrin, Şərqi Avropa ölkələrinin özəlləşdirmə təcrübəsində sınaqdan keçirilmiş və səmərəli nəticələr vermişdir.

İxtisaslaşmış çek və pul hərraclarının keçirilməsi qaydaları ölkə başçısı tərəfindən müəyyən edilir (bax [7]).

3.2. Bazar iqtisadi sistemində xüsusi mülkiyyət iqtisadiyyatının riyazi modeli.

Valras bazar iqtisadiyyatında tarazlıq məsələsini tədqiq etməklə riyazi iqtisadiyyatın əsası qoymuşdur. Valras belə məsələni, tənliklər sisteminin müəyyən məhdudiyyətlər daxilində həllinin varlığı məsələsinə gətirmişdir. Bu problemin həlli 1935-ci ildə Abram Vald və 1937-ci ildə Neyman tərəfindən tapılmışdır.

Xüsusi mülkiyyət iqtisadiyyatının tədqiqi hazırda oyunlar nəzəriyyəsinə də gətirilir. İki şəxslı oyunlar nəzəriyyəsi yaxşı öyrənilsə də, n -şəxslı oyun məsələsinin həlli yaxşı tədqiq olunmamışdır. Hazırda n -şəxslı oyunun tədqiqində Şeppli teoreminin (bax [30], [31]) tətbiqindən çox istifadə olunur. Baxılan işdə xüsusi mülkiyyət iqtisadiyyatının tədqiqinə qabarıq olmayan analiz tətbiq olunur.

Pareto optimal paylanmalar çoxluğu mümkün paylanmalar içərisindən bölgü üçün əlverişli olan paylanmalar çoxluğudur. Pareto optimal paylanmalar çoxluğu elə mümkün paylanmalar yığımıdır ki, eyni zamanda bütün iştirakçıların səmərəliliyini yaxşılaşdırmaq olmur və elə mümkün paylanma yoxdur ki, iştirakçılar onu pareto optimaldan üstün hesab edirlər.

Pareto optimal paylanmalardan daha yaxşı paylanmanın seçmək olarmı sualı yaranır? Apardığımız analizdən xüsusi ilə də Errou teoremindən alınır ki, əlavə fərziyələr daxil etmədən bu mümkün deyildir. Bu fəsildə əsas rol oynayan yeni anlayış, başlanğıc ehtiyata xüsusi mülkiyyət iqtisadiyyatı daxil etməkdir. Onlar artıq tamamilə kollektivə məxsus olmayacaq, onlar şəxslər arasında paylanacaqdır. Başqa sözlə biz real vəziyyətdən istifadə edəcəyik. Nəticədə biz təzə kriteriya təyin edəcəyik və bu kriteriyadan istifadə etməklə çoxlu sayda Pareto optimalı atmaq olur. Yerdə qalan optimallar iqtisadi modelin nüvəsi adlanır. Təzə kriteriyanın yaradılmasında iştirakçıların koalisiyası fundamental rol oynayır. Onlar şəxs və kollektiv arasında aralıq vəziyyətdə yerləşir. Koalisiya sindikatların və real iqtisadiyyatdakı digər assosiyaların (birləşmələrin) nəzəri analoqlarıdır. Onların fəaliyyəti çox əhəmiyyətli olduğundan, onu xüsusi analiz

etmək vacibdir. Bunu kooperativ oyun nəzəriyyəsindən istifadə etməklə tədqiq etmək daha maraqlıdır(bax [31]).

Pareto optimallıq. Baxdığımız iqtisadi məsələ öz nisbi nizamına uyğun üstünlük münasibəti ilə xarakterizə olunan m iştirakçıdan ibarətdir. İştirakçılara miqdarı Ω_k -ya bərabər olan k -cı,

$$1 \leq k \leq l,$$

məhsulu öz aralarında bölmək lazımdır. Errou teoremindən alınır ki, birgəlik, asılı olmamazlıq aksiomlarını pozmadan və ya diktator qaydasından istifadə etmədən, kollektiv üstünlük münasibət olan $\geq_s$ nisbi nizamından istifadə etməklə belə bögünü aparmaq olmur.

Əgər səmərəlilik funksiyasından istifadə etsək başqa xarakterli qayda təklif etmək olar. Fərz edək ki, $\geq_1$ nisbi nizamları kəsilməzdir, onda Debre göstərmişdir ki, uyğun u_i səmərəlilik funksiyası da kəsilməz olur. Səmərəlilik funksiyasının köməyi ilə paylanmalar yığımından kollektiv tərəfindən imtina olunan kifayət qədər çoxlu paylanmanı atmaq olur.

$$u_s = u_1 + \dots + u_m$$

cəmi ilə müəyyən olunan $u_s = R(u_1, \dots, u_m)$ funksiyasına baxaq. R_+^m -də təyin olunan belə funksiya vasitəsi ilə $u_s(X) \geq_s u_s(Y)$ kəsilməz nisbi nizamı ilə təyin olunan ekvivalent $X \geq_s Y$ kollektiv üstünlük münasibəti təyin etmək olar. Belə sual yaranır: $\geq_s = P(>_1, \dots, >_m)$ götürməklə kollektiv seçmə qaydası təyin etmək olarmı? Aydımdır ki o diktator qaydası deyil və birgəlik aksionunu ödəyir. Onda alırıq ki, o hökmən asılı olmamazlıq aksiomu ilə ziddiyət təşkil edir.

Bilirik ki, nisbi nizamla verilən üstünlük münasibətini xarakterizə edən təbii səmərəlilik funksiyası seçmək olmur, belə səmərəlilik funksiyasının sayı sonsuz saydadır.

Eyni zamanda sıfır və mənfi olmayan $\alpha_1, \dots, \alpha_m$ əmsallarını götürək və

$$\alpha = (\alpha_1, \dots, \alpha_m)$$

işarə edək. Onda

$$u_s^\alpha = \alpha_1 u_1 + \dots + \alpha_m u_m \quad (1)$$

funksiyası, R_+^m -də $X \geq_s Y \Leftrightarrow u_s(X) \geq u_s(Y)$ münasibəti ilə xarakterizə olunan nisbinizam müəyyən edir. Aydınır ki, iki mütnasib səmərəlilik funksiyası eyni bir nisbi nizam təyin edir. Ona görə də u_s^α və $\frac{u_s^\alpha}{\sum_{i=1}^m \alpha_i}$ funksiyalarıəyni $\geq_s$ nisbi nizam təyin edir. Bu halda α_i əmsalı, $\frac{\alpha_i}{\sum_{i=1}^m \alpha_i} = \beta_i$ əmsalı ilə əvəz olunur və $\sum_{i=1}^m \beta_i = 1$ olur.

Alırıq ki, (1) münasibətini

$$u_s^\alpha = \alpha_1 u_1 + \dots + \alpha_m u_m$$

$$\alpha_i \geq 0, \quad \sum_{i=1}^m \alpha_i = 1$$

münasibətləri ilə əvəz etmək olar. Hər bir $\alpha = (\alpha_1, \dots, \alpha_m)$ -ya u_s^α səmərəlilik funksiyası uyğun olur. u_s^α funksiyasına isə müəyyən bir $\geq_s^\alpha$ nisbi nizamı uyğun olur. Hər bir $\geq_s^\alpha$ nisbi nizam isə müəyyən kollektiv seçməni təmsil etməyə namizəd ola bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu funksiyalardan heş birinin vasitəsi ilə kollektiv seçmə qaydası qurmaq olmaz. Ona görə də bu funksiyaların bütün yığımından istifadə etmək lazımdır. Hər hansı $\alpha = (\alpha_1, \dots, \alpha_m)$ -nı qeyd edək və u_s^α -funksiyasına maksimum verən X^α -nı tapaq. Veyerştrass teoremindən alınır ki, maksimum verən X^α paylanması var.

Tərif 1. $\alpha = (\alpha_1, \dots, \alpha_m)$ cəmi vahidə bərabər olan mənfi olmayan əmsallar ailəsi olduqda, $u_s^\alpha = \alpha_1 u_1 + \dots + \alpha_m u_m$ funksiyasına maksimum verən paylanma zəif Pareto optimal adlanır. $\alpha = (\alpha_1, \dots, \alpha_m)$ cəmi vahidə bərabər olan müsbət əmsallar ailəsi olduqda, $u_s^\alpha = \alpha_1 u_1 + \dots + \alpha_m u_m$ funksiyasına maksimum verən paylanma ciddi Pareto optimal adlanır.

Zəif Pareto optimal paylanmalar yığımını P' , ciddi Pareto optimal paylanmalar yığımını P ilə, bütün paylanmalar ığımını $\mathfrak{X}$ ilə işarə edək.

Aydınır ki, $P \subset P' \subset \mathfrak{X}$. Tərifdən alınır ki, hər bir ciddi Pareto optimal, həm də zəif Pareto optimaldır.

Y paylanması Pareto optimal olmadıqda alınır ki, ondan yaxşı paylanma var.

Bu halda hər bir iştirakçının bölgüsünü yaxşılaşdırmaq olar. Alırıq ki, bu halda Ω ehtiyatı tam istifadə olunmayıbdır. Əgər əksinə X paylanması Pareto optimal olarsa, digərinin payından istifadə etməməklə heç bir sosial qrupun payını yaxşılaşdırmaq olmaz. Pareto qaydası kifayət etməsə də mümkün paylanmalar yığımından ilkin seçmə aparmağa imkan verir.

Koalisiya. Əvvəllər olduğu kimi m iştirakçıdan ibarət kollektivə baxacağıq və m şəxsdən ibarət olan bütün cəmiyyəti S ilə işarə edəcəyik. Ancaq $k < m$ şəxsdən ibarət xüsusi qruplara da baxmaq olar. Bu qruplar koalisiya adlanır.

Tərif 1. S çoxluğunun ixtiyari alt çoxluğu koalisiya adlanır.

Əgər S çoxluğunu götürsək, ən böyük koalisiyanı almış oluruq. Yalnız i -ci iştirakçı da koalisiya əmələ gətirir və onu $\{i\}$ kimi işarə edəcəyik. Bu iki kənar hallar arasında $2, 3, \dots, m-1$ şəxsdən ibarət koalisiyalar yerləşir. Tərifə əsasən 0

şəxsdən ibarət $\emptyset$ -da koalisiyadır.

Əgər $m=3$ olarsa, onda

$$\emptyset, \{1\}, \{2\}, \{3\}, \{1,2\}, \{1,3\}, \{2,3\}, \{1,2,3\}$$

koalisiyalardan ibarət, 8 mümkün koalisiyaları almış oluruq. S -in bütün alt çoxluqlar çoxluğunu $P(S)$ ilə işarə edək. Alırıq ki, $P(S)$ bütün alt koalisiyalar yığımıdır. Məlumdur ki, S çoxluğu m elementdən ibarətdirsə, onda $P(S)$ çoxluğu 2^m elementdən ibarətdir. Aydın ki, koalisiyanın əmələ gəlməsi üçün koalisiyaya daxil olan iştirakçıların ümumi marağı olmalıdır. Bundan əlavə onların həqiqətən ittifaq yaratması lazımdır. Belə ki, çoxlu sayda təbii birləşmələr var ki, orda hər kəs öz marağını qoruyur. Sonda yalnız bir sıra koalisiyalar əmələ gəlir. Yaranan

koalisiyalar yığımını Θ ilə işarə edək. Aydın ki, Θ çoxluğu $P(S)$ çoxluğunun alt

çoxluğudur. Θ -yə daxil olmayan koalisiyalar şərti olaraq mövcuddur: onlar

hadisələrin gedişinə təsir etmir. Deyəcəyik ki, Θ koalisiyalar yığımıdır.

Koalisiyalar yığımı içərisində «tarazlaşmış yığım» xüsusi rol oynayır. Bir çox faktların isbatında onlar təbii olaraq istifadə olunur. Lakin onların əhəmiyyətinin həqiqi səbəbi hələlik az məlumdur. Bir qədər məqsəddən uzaqlaşsaqda «tarazlaşmış yığım» haqqında intuitiv təsəvvürləri verək.

Hesab olunur ki, koalisiyanı öz üzvləri təmsil edir. Fərz edək ki, müəyyən

koalisiyalar yığımı olan Θ verilmişdir: yalnız Θ -yə daxil olan koalisiyalar mövcuddur.

Onda bu koalisiyalar, şəxslərin öz müstəqilliyini etibar etdikləri hüquqi

şəxslərdən ibarətdir. Əgər i -ci şəxs sərbəst fəaliyyət göstərsə, o $\{i\}$ koalisiyasını əmələ gətirir və bu halda qalan şəxslər onsuz fəaliyyət göstərməlidir. Bu şərtlər

daxilində təbii $\emptyset$ yığımı, hər bir şəxsin hökmən heç olmasa bir koalisiyaya daxil olması şərtini ödəməlidir.

$$\forall i \in S \text{ üçün } \exists C \in \emptyset \text{ vardır ki, } i \in C \text{ olur.} \quad (2)$$

Əvvəlcə hər bir şəxsin eyni zamanda iki koalisiyaya daxil olmadığı, yəni dizyuktiv yığma baxaq. Bu riyazi olaraq

$$C \in \emptyset \text{ və } D \in \emptyset \text{ olduqda } C \cap D = \emptyset \quad (3)$$

şəklində ifadə olunur. Bundan əlavə təbiilik şərtini əlavə etsək, yəni fərz etsək ki, yığım (2) qaydasını ödəyir, onda S çoxluğunun bütün kəsişməyən bölgülərini alırıq.

Lakin (3) şərti kifayət qədər güclü şərtidir: adətən bir adam onun maraqlarını müxtəlif aspektlərdən qoruyan çoxlu sayda təşkilatlara daxil olur. Aydındır ki, əgər i -ci şəxs eyni zamanda C və D koalisiyalarına daxil olarsa, onda həm C koalisiyası, həm də D koalisiyası tərəfindən tam təmsil oluna bilməz. Belə ki, hər iki koalisiya

onu özünkü hesab edir. Fərz edər ki, i -ci şəxsin $\alpha_C^i > 0$ iştirak hissəsi C

koalisiyasına, $\alpha_D^i > 0$ iştirak hissəsi isə D koalisiyasına aiddir və $\alpha_C^i + \alpha_D^i = 1$ olur.

$\alpha_C^i + \alpha_D^i = 1$ ifadəsi i -ci şəxsin C və D koalisiyaları vasitəsi ilə tam təmsil olunmasını göstərir: müəyyən mənada onlar i -ci şəxsi öz aralarında bölmüşlər. Bu üsul asanlıqla i -ci şəxs iki, üç, dörd və daha çox koalisiyalara daxil oluqda da

tətbiq oluna bilər. Beləliklə hər bir $C \in \Theta$ koalisiyası $(\alpha_C^i)_{i \in C}$ əmsallar ailəsi ilə

əlaqəlidir, burada α_C^i i -ci şəxsin C koalisiyasına daxil olma dərəcəsinə göstərir.

İkinci fərziyyəni (qaydanı) verək: hər koalisiya öz üzvlərini bərabər dərəcədə təmsil edir. Riyazi olaraq bunu aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: əgər i və j -

i ci şəxs $C \in \Theta$ koalisiyasına daxildirə, onda $\alpha_C^i = \alpha_C^j$. Onların ümumi qiymətini

α_C^i ilə işarə edək. Beləliklə hər bir $C \in \Theta$ koalisiyasına onun üzvlərinin iştirak

dərəcəsi olan $\alpha_C^i > 0$ ədədi qarşı qoyulur. Digər tərəfdən i -ci şəxs Θ -dən olan koalisiyalar arasında bölünmüşdür və onun parçalanmış iştirak dərəcələrinin cəmi

vahidə bərabərdir. Buradan aşağıdakı münasibəti alırıq: əgər $\Theta_i = \{C \in \Theta : i \in C\}$ olarsa, onda

$$\forall i \in C \text{ olduqda } \sum_{C \in \Theta_i} \alpha_C = 1 \quad (4)$$

Aydınır ki, (4) münasibətlərindən (2) alınır: həqiqətən də, əgər $C \in \Theta_i$ koalisiyası üçün α_C iştirak dərəcələrinin cəmi vahidə bərabər olarsa, onda onlardan heç olmasa biri sıfıra bərabər deyil. Əgər Θ -yığımlı dizyuktiv olarsa, onda (4) və (2) münasibətləri ekvivalentdir.

Qeyd edək ki, ikinci qayda mümkün olan imkanları xeyli azaldır. Əgər hər

bir C koalisiyasına elə $\alpha_C > 0$ ədədi qarşı qoymaq olarsa ki, (4) münasibəti ödənilir,

onda Θ koalisiyalar yığımı tarazlaşmış yığım adlanır. Eyni zamanda dizyuktiv və

təbii yığım tarazlanmış yığımdır. Doğurdan da hər $C \in \Theta$ koalisiyası yalnız öz

üzvlərini təmsil etdiyindən $C \in \Theta$ olduqda $\alpha_C = 1$ götürmək kifayətdir. Əksinə $I = \{i\}$ işarə etsək, iki koalisiyadan ibarət olan $\Theta = \{I, S\}$ yığını tarazlaşmış yığım deyildir. Aydınadır ki, i -ci şəxsdən fərqli şəxsləri yalnız S koalisiyası təmsil edir, ona görə də

$\alpha_S = 1$ olur. Lakin (4) münasibətini i -ci şəxs üçün yazdıqda $\alpha_I + \alpha_S = 1$ alınır.

Buradan isə $\alpha_I = 0$ olduğunu alırıq.

Əgər cəmiyyət üç nəfərdən ibarət olarsa, onda tarazlaşmış yığım aşağıdakılardan ibarətdir: dizyuktiv yığımdan ibarət

$$\Theta_1 = [\{1, 2, 3, \},], \Theta_2 = [\{1\}, \{2\}, \{3\}], \Theta_3 = [\{1\}, \{2, 3\}],$$

$$\theta_4 = [\{2\}, \{3\}], \theta_5 = [\{3\}, \{1,2\}]$$

tarazlaşmış yığımdan, dizyuktiv olmayan yığımdan ibarət

$$\theta_6 = [\{1,2\}, \{1,3\}, \{2,3\}]$$

tarazlaşmış yığımı alırıq, həmçinin bu yığımların bütün birləşmələri də tarazlaşmış

yığımdır, məsələn $\theta_1 \cup \theta_4 \cup \theta_6$

Əksinə $\theta = [\{1\}, \{1,2\}, \{1,2,3\}]$ yığımı tarazlaşmış yığım deyildir.

Tərif 2. Əgər hər bir $C \in \theta$ koalisiyasına elə $\alpha_C > 0$ ədədi qarşı qoymaq olarsa

ki, $\theta_i = \{C \in \theta : i \in C\}$ olduqda və $\forall i \in C$ üçün

$$\sum_{C \in \theta_i} \alpha_C = 1$$

münasibəti ödənilir, onda $P(S)$ çoxluğunun alt çoxluğu olan θ , tarazlaşmış koalisiyalar yığımı adlanır.

θ tarazlaşmış yığımı olduqda α_C , $C \in \theta$ əmsalı birqiymətli təyin olunurmu?

Ümumiyyətlə o birqiymətli deyil. Məsələn $\theta = \{S, \{i\}: i \in S\}$ olduqda $\alpha \in (0,1)$

olduqda $\alpha_S = \alpha$ və $\alpha_i = 1 - \alpha$ götürmək olar. Əgər θ yığımı heç bir tarazlaşmış alt

yığım saxlamırsa, yəni $\emptyset$ minimal tarazlaşmış yığım olarsa, onda α_e əmsalları yeganədir. Əgər

$$\emptyset' \subset \emptyset \subset P(S)$$

olduqda $\emptyset'$ tarazlaşmış yığım olmazsa, onda $\emptyset$ minimal tarazlaşmış yığım adlanır.

Təklif 1. Əgər $\emptyset \subset P(S)$ minimal tarazlaşmış yığım olarsa, onda (a) (4)

münasibətini ödəyən yalnız bir $\alpha_e > 0$ əmsalları ailəsi var, (b) $\emptyset$ m-dən çox olmayan koalisiyalardan ibarətdir.

Asanlıqla yoxlamaq olar ki, təbii dizyuktiv yığımlar tarazlaşmış və minimal yığımdır.

Təklif 2. İstənilən tarazlaşmış koalisiyalar yığımı minimal yığım saxlayır.

İsbatı. Tutaq ki, Θ tarazlaşmış yığımdır. Əgər Θ heç bir tarazlaşmış yığım

saxlamırsa, onda Θ minimaldır. Əgər Θ yığını tarazlaşmış Θ' yığını saxlayırsa,

onda Θ' -in elementlərinin sayı Θ -nin elementlərindən az olmalıdır. Bu prosesi davam etdirsək, bir-birinə daxil olan tarazlaşmış yığımlar ardıcılığını alırıq:

$$P(S) \supset \Theta \supset \Theta' \supset \Theta'' \dots,$$

$$2^m > \text{card } \Theta > \text{card } \Theta' > \text{card } \Theta'' > \dots,$$

Burada card elementlərin sayını göstərir.

Elementlərin sayı 1-dən az olmadığından, bu ardıcılıq mütləq sonlu

olmalıdır. Onun axırıncı həddi olan $\Theta^{(n)}$ axtarılan minimal yığımıdır. Təklif isbat olundu.

Tutaq ki, $f > 0$ -sabitdir. Onda

$$\Sigma(S) = \{x = (x_1, \dots, x_m) \in R_+^m : x_1 + \dots + x_m = f\}$$

çoxluğu simpleks adlanır.

Hər bir $A \subset S$ koalisiyasına görə $\Sigma(S)$ simpleksinin üzvü adlanan

$$\Sigma(S) = \{x = (x_1, \dots, x_m) \in R_+^m : x_i = 0 \ \forall i \notin A, \ \Sigma x_i = f\}$$

çoxluğunu təyin edək. $\Sigma(A)$ və $\Sigma(S)$ -in tərifinə əsasən alıraq ki, $\Sigma(A) \subset \Sigma(S) \subset R_+^m$.

Növbəti teorem simpleksin həndəsi nəzəriyyəsinə aid olan və Şepli tərəfindən isbat olunan çox güclü nəticədir.

Teorem 1. Tutaq ki, hər bir $A \subset S$ koalisiyasına $\forall B \subset S$ üçün

$$\Sigma(B) \subset \bigcup_{A \subset B} F_A \quad (5)$$

münasibəti ödəyən qapalı $F_A \subset \Sigma(S)$ çoxluğu qarşı qoyulmuşdur. Onda elə $\emptyset$

tarazlaşmış koalisiyalar yığımı və hər bir $C \in \emptyset$ üçün F_C çoxluqlarına daxil olan x vektoru var, yəni

$$\bigcap_{C \in \emptyset} F_C \neq \emptyset \quad (6)$$

Baxdığımız məsələnin tədqiqində bu teorem çox mühüm rol oynayır. Bu teoremin çox sadə iqtisadi şərhı vardır. Fərz edək ki, m şəxsə, f miqdarında pulu öz

aralarında bölmək lazımdır. Bu halda $\Sigma(S)$ çoxluğundan olan hər bir x vektoru mümkün bölgünü verir və x vektorunun i -ci komponenti (koordinatı) i -ci

iştirakçıya düşən hissəyə bərabər olur. $\Sigma(A)$ -ya daxil olan y vektoru elə bölgüdür ki, bu bölgü də pulun hamısı A -nın üzvlərinə çatır, digərlərinə isə heç nə verilmir. Bu bölgü A koalisiyası üçün əlverişli olan mümkün paylanmalardır. Belə ki, fərz olunur ki, pul arzu olunan məhsuldur. Bölgü müəyyən qanunla aparılır və nəticə də

F_A , $A \in P(S)$ alınır. F_A çoxluğundan olan vektorlar A koalisiyasının əlverişli hesab etdiyi mümkün paylanmadır.

Başqa sözlə, əgər A koalisiyasına $x \in \Sigma(S)$ bölgüsü təklif olunursa, onda əgər

x vektoru F_A çoxluğuna daxildirsə, onda onu qəbul edəcəkdir. Əks halda ondan imtina edəcəkdir. Ona görə də zəruridir ki, A koalisiyası mövcud olsun, yəni A

mövcud olan Θ koalisiyalar yığımına daxil olsun. Onda belə bir sual yaranır: Θ -ni

elə seçmək mümkündürmü ki, Θ -dən olan müxtəlif C koalisiyalarının tələbləri

ödənilsin? Bu halda elə bölgü var ki, bütün $C \in \Theta$ koalisiyalarını təmin edir. (5) şərti, təmin olunmanın mümkünlüyünü ifadə edir.

(5) şərti daxilində teoremdən alınır ki, elə tarazlaşmış Θ koalisiyalar yığımı və $x \in \Sigma(S)$ bölgüsü var ki, bütün $C \in \Theta$ koalisiyalarını təmin edir. (5) şərtindən alınır ki, hər bir $x \in \Sigma(A)$ bölgüsü üçün elə bir şəxs və ya A koalisiyasının alt koalisiyası var ki, onun üçün x yararlıdır. $\Sigma(A)$ çoxluğu A koalisiyası üçün daha əlverişli bölgülər olduğundan bu təklif kifayət qədər təbiidir. Əgər $\Sigma(A) \subset F_A$ olarsa da o

ödənilir. Belə ki, bu adi haldan uzaqdır. Yəni adi hal hesab olunmur. Çox zaman A koalisiyası formalaşa bilmir. Əgər (5) şərtini $B=S$ olduqda tətbiq etsək alırıq ki,

$$\Sigma(S) = \bigcup_{A \subset S} F_A ;$$

bu isə göstərir ki, istənilən mümkün bölgü heç olmasa bir koalisiya üçün əlverişlidir. Xüsusi halda bütün F_A boş ola bilmir.

Şepli teoreminin isbatı mürəkkəb olduğu üçün verilmir. Lakin onun Polşa riyaziyyatçıları Knaster, Kuratovski və Mazurkeyeviçə məxsus olan iki məşhur nəticəsinə baxaq.

Nəticə 1. (KKM-in böyük teoremi). Tutaq ki, $S=\{1, \dots, m\}$ və $C(\Sigma)$

simpleksində $\forall A \subset S$ olduqda

$$\Sigma(A) \subset \bigcup_{i \in A} F_i$$

xassəsinə malik m qapalı $F_1, \dots, F_m$ çoxluqları verilmişdir. Onda onların heç

olmazsa bir ortaq nöqtəsi var, yəni $\bigcap_{i=1}^m F_i \neq \emptyset$.

Nəticə 2. (KKM-in kiçik teoremi). Tutaq ki, $S=\{1, \dots, m\}$ və ixtiyari $i \in S$ olduqda $D_i = S - \{i\}$. Əgər qapalı $K_1, \dots, K_m$ çoxluqları $\Sigma(A)$ simpleksini örtürsə,

yəni

$$\Sigma(s) \subset \bigcup_{i=1}^m K_i$$

və $\forall_i \in S$ olduqda $\Sigma(D_i) \subset K_i$ olarsa, onda K_i , $i=1, m$, çoxluqlarının heç olmazsa bir

ortaq nöqtəsi var, yəni $\bigcap_{i=1}^m F_i \neq \emptyset$.

Riyazi modelləşdirmədə şərtlərin bir hissəsi iqtisadiyyatla bağlı, bir hissəsi isə tətbiq olunan riyazi aparatla əlaqəli olur. Tarazlaşmış yığımın tərifindəki, koalisiyanın onun üzvlərinin eyni dərəcədə təmsil etməsi şərti, adətən praktik olaraq ödənmir. Bu şərti riyaziyyatın inkişafı amili ilə əlaqələndirmək olar([30]).

Bölgü məsələsi istehlak məsələsinin əsasını təşkil edir. Bölgü məsələsi istehsal ilə istehlak arasında müəyyən vacib pilləni təşkil edir. Riyazi iqtisadiyyatda əsasən kollektiv və şəxsi iqtisadiyyat mülkiyyəti daha çox tədqiq olunur. Kollektiv iqtisadiyyat mülkiyyətində iştirakçıların sayı məhsulların sayı və miqdarı verilir. Fərz olunur ki, hər bir iştirakçının üstünlük münasibəti vardır. Üstünlük münasibəti hər bir şəxsə bölgünü fərqləndirməyə beləliklə də özünə lazım olan paylanmalar yığımını seçməyə imkan verir. Üstünlük münasibəti dedikdə refleksiv, tranzitiv və tam nizam aksiomlarını ödəyən münasibət başa düşülür.

Üstünlük münasibəti və səmərəlilik funksiyası bir-biri ilə sıx bağlıdır. Səmərəlilik funksiyası iqtisadiyyatda üstünlük münasibətindən erkən istifadə olunsada hal-hazırda iqtisadiyyatda üstünlük münasibətindən daha çox istifadə

olunur. Qeyd edək ki, səmərəlilik funksiyası iqtisadiyyatda işlək aparatdır. Səmərəlilik funksiyasının köməyi ilə bölgü məsələsinin bir çox problemləri daha asan həll olunur. Debre müəyyən əlavə şərtləri ödəyən üstünlük münasibəti ilə səmərəlilik funksiyası arasında əlaqəni tapmaqla kollektiv bölgü məsələsində ən yaxşı paylanmalar çoxluğunun varlığını isbat etmiş və bunların Pareto optimal paylanmalar yığımından ibarət olduğunu tapmışdır. Lakin Pareto optimal paylanmalar yığını sonsuz sayda olduğundan kollektiv iqtisadiyyat mülkiyyətində bölgü məsələsi bir qiymətli həll olunmur. Ona görə də əlavə şərtlər daxil etmədən demokratik əsaslarla kollektiv mülkiyyətdə bölgü məsələsi mümkün olmur. Errou isbat etmişdir ki, baxılan aksiomlar daxilində diktatorun bölgüsü kollektiv mülkiyyətində yeganə bölgü sistemidir. Psixoloji amil olaraq diktatorun bölgüsü hamını qane edə bilməz. Pareto optimal paylanmalar çoxluğunun sayını azaltmaq üçün iqtisadiyyatda şəxsi iqtisadiyyat mülkiyyətindən istifadə olunur(bax [31]).

Tarazlaşmış koalisiyalar yığımından istifadə olunaraq Pareto optimal paylanmalar çoxluğundan iştirakçılar üçün vacib olmayan paylanmalar çoxluğu atılır. Yerdə qalan paylanmalar yığını iqtisadiyyatın nüvəsi adlanır.

Tarazlaşmış koalisiyalara daxil olan heç bir koalisiya tərəfindən inkar olunmayan mümkün paylanmalar yığını iqtisadiyyatın nüvəsi adlanır. İqtisadiyyatın nüvəsi Pareto optimal yığımlar çoxluğuna daxil olsa da belə paylanmalar çoxluğu da ümumi halda sonsuz saydadır. Belə paylanmalar yığımının sayını azaltmaq üçün riyazi iqtisadiyyatda iki ekvivalent metoddan istifadə olunur. Birinci metodda “koalisiyaların” sayı kifayət qədər artırılır. Bu üsul Neymanın genişlənmiş həll və ya “koalisiya” anlayışına əsaslanır. Bu üsulda iştirakçıların sayı olan m ədədinə qarşı m -ölçülü $(1,0,...,0),(0,1,0,...,0),...,(0,0,...,0,1)$ vektoru qarşı qoyulur və koalisiya dedikdə $[0,1]^m=[0,1] \times ... \times [0,1]$ çoxluğuna daxil olan çoxluqlar yığını başa düşülür. Belə koalisiyalar yığını tərəfindən inkar olunmayan paylanmalar çoxluğu şəxsi iqtisadiyyat mülkiyyətində iqtisadiyyatın qeyri-səlis nüvəsi adlanır. Bu qeyri-səlis nüvə ümumi halda sonlu sayda olsa da belə paylanmalar çoxluğu yeganə elementdən ibarət olmur (bax [31]).

Bu halda baxılan koalisiyalar həqiqətən mövcud olmasalar da buna iqtisadi mənə vermək mümkündür. Bu halda fərz olunur ki, eyni şəxsin sonsuz sayda oxşar eksempları var və onlar bölgünün iştirakçılarıdır.

Pareto optimal paylanmaların sayının azaldılmasının digər üsulu iqtisadiyyatda böyük rol oynayan pul anlayışına əsaslanır və bu halda alınan paylanmalar yığını iqtisadiyyatın qeyri-səlis nüvəsi ilə üst-üstə düşür.

Xüsusi mülkiyyət iqtisadiyyatında fərz olunur ki, məhsullar iştirakçılar arasında paylanmışdır və paylanmaların şəxsi üstünlük münasibətinin köməyi ilə mübadilə vasitəsi ilə yaxşılaşdırılması məsələsi tədqiq olunur.

Kollektiv və şəxsi mülkiyyətin birgə mövcud olduğu bölgü məsələsinin öyrənilməsi daha məqsədə uyğun olsa da riyaziyyatın hazır ki, inkişafı ümumi halda buna imkan vermir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

-İqtisadi kateqoriya kimi mülkiyyət münasibətlərinin məzmunu problemləri iqtisadi nəzəriyyənin çox aktual metodoloji problemi hesab edilir. Eramızdan əvvəlki tarixdən başlamış müasir tarixin bütün dövrlərində məşhur şəxslər - filosoflar, iqtisadçılar, hüquqşünaslar, görkəmli yazıçı və şairlər mülkiyyət barədə müxtəlif nəzəri fikirlər söyləmişlər.

-Mülkiyyət hüququ cəmiyyət tərəfindən icazə verilən (dövlət qanunları, ənənələr, adətlər, müdiriyyətin sərəncamı ilə və s.), insanlar arasında nemətlərin mövcudluğu ilə yaranan və onlardan istifadəyə aid olan davranış münasibətləri kimi başa düşülür.

-Mülkiyyət münasibətləri resursların məhdudluğundan irəli gəlir: hər hansı nadirlik şərti olmadan mülkiyyətdən danışmaq mənasızdır. Buna görə də, mülkiyyət münasibətləri maddi və qeyri-maddi resurslara çatmaqdan istisnalar sistemidir. Əgər resurslara çatmağa istisnalar yoxdursa, onlar heç kimindir, heç kimə məxsus deyillər, yaxud da sərbəst çatma olduğu üçün hamıya məxsusdurlar. Bu nəzəriyyəyə əsasən belə resurslar mülkiyyət obyektı deyillər.

-Başqalarının resurslara sərbəst çatmasının qarşısını almaq onlara mülkiyyət hüququnu müəyyənləşdirməkdir. «Müəyyənləşdirmə» məfhumu labüd olan təfsilatların sadalanmasını bildirir. Müəyyənləşdirmənin mənası və məqsədi mülkiyyəti yüksək qiymətləndirməyə, ondan böyük gəlir götürməyə qadir olanlara mülkiyyət hüququnu əldə etməyə şərait yaratmaqdır.

-Mülkiyyət formaları daim inkişafdadırlar. Sivilizasiya inkişaf etdikcə mülkiyyət münasibətləri də müxtəlif formalar alaraq dəyişilir. Bu mülkiyyətin tarixi kateqoriya olduğunu söyləməyə əsas verir.

-Mülkiyyət münasibətlərini bərqərar və ya onu təkmilləşdirərkən müasir dövrün tələblərinə cavab verən formada etmək günümüzün əsas məsələlərindəndir.

Bu zamanı qabaqcıl ölkələrin bu sahədəki fəaliyyətlərini yaxından tanış olmaq lazım gəlir.

-Mülkiyyətin bölüşdürülməsi zamanı ən sərfəli variantın seçilməsini həyata keçirilən zamanı riyazi modellərdən istifadə edilməsi İEÖ-lərin təcrübələri arasındadır. Bu sahəyə diqqət yetirilən zamanı mülkiyyətin sərfəli və ədalətli bölüşdürülməsi zamanı ciddi problemlərin ortaya çıxdığını görürük. İstər iqtisadiyyata birbaşa, istərsə də dolayı yolla təsir edən problemlərin həlli üçün nəzəri “müharibələr” XXI əsrdə də davam edəcəyi gözlənilir.

-İşdə mülkiyyət məsələsi riyazi üsulların köməyi ilə tədqiq olunur. İqtisadi məsələlərdə, xüsusi ilə də mülkiyyət məsələsində qanuna uyğunluqlar mürəkkəb olduğundan belə məsələnin riyazi öyrənilməsi ümumiyyətlə çətinidir. Lakin müəyyən iqtisadi nəzəriyələrdən istifadə etməklə belə məsələni riyazi modelləşdirmək olur və xüsusi hallarda belə modellər tədqiq olur.

-İşdə neoklassik nəzəriyyənin köməyi ilə alınan modelləşməyə baxılır və alınan model hamar olmayan analizin köməyi ilə öyrənilir.